

प्रकरण तिसरे

‘हिंदी अभंग रचना : स्वरूप आणि वाङ्मयीन विशेष

प्रस्तावना

श्रीसंत मारुती महाराजांनी हिंदी अभंगांची रचना केलेली आहे. मारुती महाराज ज्या वऱ्हाड भागात राहिले तो भाग निजामांच्या प्रभावाखाली होता. साहाजिकच व्यवहारात हिंदी भाषेचा वापर जास्त होता. व्यवहारातील भाषा म्हणून हिंदी महाराजांना ज्ञात होती. तसेच मराठीतील वारकरी संप्रदायातील संतांनी केलेली हिंदी रचना त्याचबरोबर कबीर, तुलसीदास यांच्या हिंदी रचना महाराजांना ज्ञात होत्या. या पूर्वसूरींच्या वळणांचा आधार घेत आपलेही विचार वऱ्हाडात सर्वदूर पसरविण्यासाठी महाराजांनी हिंदी भाषेतून अभंगांची रचना केलेली आहे. याचा प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये आपणास अभ्यास करावयाचा आहे. तत्पूर्वी महाराष्ट्रात हिंदी भाषेचा प्रसार, प्रचार कसा झाला, केव्हा झाला या मागील कारणांचा शोध घेणे तसेच मराठी-मधील संतांच्या रचनांचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरेल.

१. धार्मिक कारण

धर्माला मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. हिंदू समाजातील बहुतांशी देवदेवतांची स्थळे, तीर्थक्षेत्रे, श्रद्धास्थाने ही उत्तर प्रांतात आढळतात. उदा. अयोध्या, काशी, मथुरा, गया, कांची, अवंतिका, जगन्नाथपुरी, द्वारावती इ. तसेच गंगा, यमुना, नर्मदा, प्रयाग क्षेत्रे. ही तीर्थक्षेत्रे उत्तरेकडेच आढळतात. हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीने या स्थानांना अत्यंत पवित्र दर्जा आहे. म्हणून पूर्वी महाराष्ट्रातील जनता तिथे जात असे. त्या वेळी आजच्या सारखी प्रवासाची अत्याधुनिक साधने नव्हती. त्यामुळे सहा-सहा महिने यात्रेसाठी लागत. साहाजिकच उत्तरेकडील आपले व्यवहार सुखकर होण्यासाठी मराठी यात्रेकरूंना हिंदी भाषा शिकणे गरजेचे ठरले.

त्याचप्रमाणे उत्तरेकडील लोकांना दक्षिणेकडील तीर्थक्षेत्रांना भेट देत असताना महाराष्ट्रातून प्रवास करावा लागे. त्या वेळी उत्तरेकडील यात्रेकरूंचा महाराष्ट्रात बराच मुक्काम पडे. त्यामुळे त्यांच्या हिंदी भाषेचा मराठी जनांना परिचय होई. या संपर्कातूनच कबीर, संत मीराबाई, तुलसीदास, सूरूदास इ. हिंदी संतांच्या रचनांचा महाराष्ट्राला परिचय होत गेला. हिंदी भाषा हळूहळू महाराष्ट्रात रुजली गेली. त्याचबरोबर महाराष्ट्राची उत्तरेकडील सीमाही हिंदी भाषा असलेल्या मध्य प्रदेशाला लागून आहे. त्यामुळे हिंदी रचनांचा मराठी माणसाला चांगला परिचय आहेच.

२. व्यापारविषयक कारण

धार्मिकतेबरोबरच व्यापारालादेखील मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यापारासाठी प्रांत, राज्यांच्या सीमादेखील अपुऱ्या पडतात. त्यामुळे उत्तरेकडील अनेक छोटे-मोठे व्यापारी महाराष्ट्रातील खेडोपाड्यात येत. अनेक महिने राहत. साहजिकच ते मराठी लोकांशी हिंदी भाषेतून संवाद साधित. तसेच मराठी लोकदेखील आपल्या मोडक्या तोडक्या हिंदी भाषेतून त्यांच्याशी संपर्क साधत. महाराष्ट्रातील 'पैठण'सारखे ठिकाण तत्कालीन प्रसिद्ध अशी व्यापार पेठ होती. तिथे उत्तरेकडील व्यापारी येत अथवा पैठणकडील व्यापारी उत्तरेकडे जात. तो प्रवास बैलगाडीच्या माध्यमातून होत असे. या प्रवासाला अनेक महिने लागत. अशा वेळी हळूहळू हिंदी भाषा मराठी लोक शिकत गेले. या संदर्भात दाखला देताना आचार्य विनय मोहन शर्मा म्हणतात, 'ईसा शती के पूर्व से व्यापार-धंधे के लिए पैठण के श्रेष्ठी और महाजन देश भर में संचार करते थे'।^१

३. राजकीय कारण

महाराष्ट्रात हिंदी भाषेचा प्रसार होण्यामागील वरील कारणाबरोबरच राजकीय कारण हा घटकदेखील महत्त्वाचा ठरतो. उत्तरेकडील मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या सततच्या आक्रमणामुळे मुख्यत्वे हिंदी भाषा महाराष्ट्रात स्थिर झाली. अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक, मुगल शासक जाफर खाँ यां सारख्या मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी बऱ्याच वेळेला महाराष्ट्रावर आक्रमण

करून काही प्रदेश जिंकून घेतले, आपले राज्य स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रसंगाने अनेक मुस्लीम शिपाई, सरदार, महाराष्ट्राच्या सर्व भागात विखुरले गेले. काही मुस्लीम सरदारांनी मराठी कुटुंबातील स्त्रियांच्याबरोबर विवाह केले.^३ काही मराठी लोक मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या कारभारात, सैन्यात दाखल झाले. त्यामुळे हिंदी भाषा इथल्या सामान्यजनांच्या परिचयाची होत गेली.

मराठी संतांच्या हिंदी भाषेतील रचना

महाराष्ट्रात दत्त, नाथ, महानुभाव, वारकरी व समर्थ संप्रदायाने ईश्वरभक्तीची मुळे समाजामध्ये घट्ट करण्याचे, समाजाचे प्रबोधन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केलेले आहे. त्यासाठी जनमाणसांची 'मराठी भाषा' हे माध्यम वापरले. पण संतांचा दृष्टिकोण मुळातच विशाल होता. म्हणूनच आपल्या विचाराने महाराष्ट्रातील जनता तर सुधारावीच पण त्याचबरोबर महाराष्ट्राबाहेरील जनतेला देखील उपदेश करावा, या उदात्त हेतूने त्यांनी हिंदी भाषेचा आधार घेत आपले प्रबोधनाचे कार्य पूर्ण केले. म्हणूनच डॉ. आनन्द प्रकाश दीक्षित म्हणतात, 'लोकभाषा और लोक सामान्य के समर्थक इन सन्तो के लिए यह तो स्वाभाविक ही था कि ये अपनी भाषा मराठी में काव्यरचना करते, किन्तु इनके लिए लोक की सीमा महाराष्ट्र प्रदेश तक संकुचित और सीमित न होकर विशेष व्यापक थी। और ये अनुभव कर रहे थे कि उस व्यापक भूमिका निर्वाह यदि हो सकता है तो हिन्दी के द्वारा ही। अतः मराठी में विपुलमात्रा में रचना करने के साथ-साथ इन्होंने हिन्दी में भी कुछ न कुछ रचना की'।^३

मराठी संत मालिकेतील नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, बहिणाबाई, गुलाबराव महाराज, तुकडोजी महाराज यांच्या रचना तुलनात्मकदृष्ट्या विशेषत्वाने नजरेत भरणाऱ्या आहेत. त्या रचनांचा आढावा पुढीलप्रमाणे थोडक्यात घेता येईल.

संत नामदेव

संत नामदेवांनी मराठी भाषेत जशा महत्त्वपूर्ण रचना केलेल्या आहेत, त्याचप्रमाणे 'नाचू कीर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी' असे म्हणत त्यांनी उत्तरेकडे प्रवास करताना हिंदी

भाषेतून अनेकपदे व साखियाँ रचलेल्या आहेत. त्यांच्या काही पदांचा समावेश 'गुरू ग्रंथ-साहेब' या शिखांच्या ग्रंथामध्ये करण्यात आलेला आहे. नामदेवांची एकूण हिंदी रचनांची संख्या किती याबाबत अभ्यासकांच्यामध्ये एकमत नाही. पुणे विद्यापीठाने १९६४ मध्ये संपादित केलेल्या 'संत नामदेव की हिन्दी पदावली' या ग्रंथात १६१ पदे व १० साखियाँ दिलेल्या आहेत.

या हिंदी पदांमधून त्यांनी ज्ञान, माया, शक्ती, उपासना, सामाजिक सुधारणा इ. विषयानुषंगाने विचार मांडलेले आहेत. विठ्ठलाविषयी आपलं प्रेम व्यक्त करताना ते लिहितात.

'मोहि लागत तालवेली, बछरे बिनु गाइ अकेली ।

पाणियाँ बि नु मीन तल तलफै । ऐसे राम नाम बिनु बापुरे ।'^४

सर्व सामान्यांनी परमेश्वराची प्राप्ती करून घेण्यासाठी योग, हटयोग, कुंडलिनी जागृती यां सारख्या मार्गांचा अवलंब न करता 'नामस्मरण' रूपी सहज साधना करावी हे पटवून देतांना नामदेव म्हणतात.

'हरि नाव हीरा हरि नांव हीरा, हरिनांव लेने मिटँ सब पीरा ।

राम सो धन ताकी कहा अब थोरो, अठसिद्धि नव सिधि करत निहारो ।

पंडित होइ तो वेद बखानँ, मूरति नामदेव राम हो जावै ।'^५

थोडक्यात, आपल्या हिंदी पदांच्या मधून नामदेवांची प्रपंच, परमार्थ यांचा समन्वय साधत समाजातील विविध घटनांना भक्तिमार्गावर आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळेच डॉ. विनय मोहन शर्मा म्हणतात, 'समाज जातियों में एकता का भाव पैदा करने का श्रेय भी इसी सन्त को है ।'^६

संत एकनाथ

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेत एकनाथांचे कार्य मोलाचे मानले जाते. संत नामदेवांच्या नंतर हिंदीमध्ये विपुल रचना करणारे संत म्हणून एकनाथांचा उल्लेख केला जातो. पण दुर्दैवाची

गोष्ट अशी की, संत नामदेवांच्या प्रमाणे एकनाथांच्या हिंदी रचनांचे एकत्रीकरण केले गेले नाही.^७

आपल्या स्फूट हिंदी रचनामधून त्यांनी गुरुमाहात्म्य, सत्संग, भक्ती, माया, कृष्णाच्या बालक्रीडा, दलितोद्धार, उपदेश अशा विविध विषयावर भाष्य केलेले आहे.

एकनाथांच्या कालखंडाचा विचार करता राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक, साहित्य क्षेत्रात विषमजन्य स्थिती होती. ती समाजाच्या, समाज जीवनाच्या एकसंघतेच्या दृष्टिकोणातून घातक होती. या विषमजन्य सामाजिक स्थितीला एकसंघ करण्यासाठी, मराठी भाषेबरोबरच हिंदी भाषेमधून एकनाथांनी केलेली रचना महत्त्वपूर्ण ठरते.

त्यांच्या हिंदी पदांवर कबीर, सूरदास, तुलसीदास यांचा प्रभाव दिसतो. म्हणूनच डॉ. कृष्णा गं. दिवाकर म्हणतात, 'एकनाथ के हिन्दी काव्य में हिन्दी भक्ति साहित्य की प्रमुख तीन धाराओं का सामंजस्य सहज ही दृष्टिगत होता है। इसी कारण मध्ययुगीन भक्ति साहित्य में एकनाथ महाराज का स्थान महत्त्वपूर्ण माना जाता है।'^८

आध्यात्मिक क्षेत्रात 'नामस्मरण' भक्तीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हणूनच एकनाथ साधकांना नामस्मरणाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात की, 'सर्व पुराणे, शास्त्रे, ज्ञान, तीर्थक्षेत्रे या गोष्टीपेक्षा समर्थ असे नामस्मरण आहे. नामस्मरणरूपी समाधी महत्त्वाची आहे' हे सांगताना ते म्हणतात,

'हमारे राम वेद राम पुरान। राम नाम सब शास्त्र पठन ॥१ ॥

राम ही जप राम ही ध्यान। राम नाम यही परम ग्यान ॥२ ॥

रामतीर्थ राम ही क्षेत्र। राम नामें चारों वेद पवित्र ॥३ ॥

एका जनार्दनी अविचल बुद्धि। राम नाम यही परम समाधि ॥४ ॥^९

मानवी जीवनात 'गुरू'चे स्थान अनन्यसाधारण आहे. सृष्टीसौंदर्य बघण्यास जसे डोळे पाहिजेत, नदी पार करण्यास नाव, नावाडी गरजेचा आहे, तसेच भवसागर तरून जाण्यासाठी गुरुकृपा महत्त्वाची आहे. गुरूचे स्थान महत्त्वाचे आहे. म्हणून एकनाथ म्हणतात.

‘गुरु कृपा में ऐसी पाई । सब तीरथ मोरे पास है भाई ॥

जहाँ जाऊँ तहाँ वारानसी । जहाँ रहूँ तहाँ कासी बासी ॥^{१०}

‘रामनाम’ हे सामान्यजनांचे अंतरंग स्वच्छ करण्यासाठी, अज्ञान नष्ट करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. हे पटवून देताना एकनाथ महाराज म्हणतात

‘राम नाम यों साबुन भाई । जो कोई भीतर लगावे ।

अज्ञान मैल दूरि करो । राम नाम का दीवाँ लगावो ।’^{११}

त्या वेळच्या समाजातील काही मुस्लीम महाराष्ट्रात भेदभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करित होते. पण हिंदू मुस्लीमांच्या मध्ये एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न एकनाथांचा होता. म्हणूनच आपल्या रचनांमधून ते गुरु, पीर, पैगंबर यांचा जाणीवपूर्वक उल्लेख करून सहिष्णुता साधण्याचा प्रयत्न करित.

‘अव्वल याद करो वस्ताद की । गुरु पीर पैगम्बर की ॥

और याद करो कर्तार की । जिन्तै मंडान पैदा किया है ॥’^{१२}

किंवा

‘हजरत मौला मौला । सब दुनिया पालन वाला ॥

अपना साथी समज के लेना । सलील वो ही अल्ला ॥’^{१३}

एकनाथांच्या या विचारधारेमुळेच तत्कालीन समाज एकसंघ राहिला. त्यामुळेच डॉ. गोवर्धनाथ शुक्ल म्हणतात, ‘एकनाथ महाराज ने मुस्लीम सिद्धान्तो, सूफी सिद्धान्तो को पूर्णरूपमें आत्मसात करके भारतीय धर्म साधनाओं में ही उनका समावेश कर देने की चेष्टा की है । इन सन्तो की अभेद दृष्टी ने महाराष्ट्र को शताब्दियों से साम्प्रदायिक कलह से दूर रखा है । महाराष्ट्र में राजनीति के कारणों से भले ही साम्प्रदायिक कलह हुआ हो, परन्तु धार्मिक असहिष्णुता तो इन वारकरी सन्तों की पूतवाणी के कारण वहाँ समाप्त प्राय हो गयी थी ।’^{१४}

संत रामदास

महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात स्वधर्माचे, स्वभाषेचे, महाराष्ट्र संस्कृतीचे चैतन्य निर्माण करणाऱ्या रामदासांनी संपूर्ण भारताची तीर्थयात्रा केलेली होती. त्यामुळे त्यांचा हिंदी भाषेशी संपर्क येणे साहजिकच होते. उत्तरेकडील हिंदीचा काव्यसुगंध त्यांच्या रचनेत होता. धुळे येथील 'समर्थ वाग्देवता मंदिर' यांनी समर्थांच्या ७८ हिंदी रचना प्रकाशित केलेल्या आहेत. श्रीराम, श्रीकृष्ण, मुरली, ग्वालन, संतसंग करुणा, भक्तिपद कथा, उपदेशपर पदे, आध्यात्मपर पदे असे या रचनांचे स्वरूप आहे. त्यांच्या या हिंदी रचनेच्या संदर्भात आचार्य विनय मोहन शर्मा म्हणतात, "रामदास के हिन्दी पदों में काव्यरस है। यह हिन्दी के लिए क्या कम गौरव की बात नहीं है कि महाराष्ट्र में अपूर्व क्रान्ति का संचार करनेवाले कर्मयोगी संत ने उसे राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकार कर उसमें उपदेश दिये?"^{१५}

रामदासांच्या रचनेमध्ये सगुण आणि निर्गुण भक्तीचा समन्वय दिसून येतो. सगुणाकडून निर्गुणाकडे जाणे हे त्यांच्या भक्तीचे ध्येय आहे. निर्गुणाशी एकरूप होणे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्ट साध्य होत नाही म्हणून ते उदासीन होतात. रामाला शरण जातात व म्हणतात

'दीन दयाल दया करो हो रामा ।धु. ॥

यह संसार अपार को । जीय उदास भया ॥१ ॥

जानत जानत मानत मनकू । ऐसा काम किया ॥२ ॥

दास दीन जन शरण तुमारो । कहत सब गया ॥३ ॥^{१६}

श्रीरामाची कृपा आपल्यावर होत नाही याचा अर्थ आपल्या भक्तीमध्ये कुठेतरी दोष आहे. आपल्या हातून पाप घडले असले पाहिजे अशी अपराधाची भावना त्यांच्या मनात निर्माण होते. आपण ज्ञान, ध्यान, दानधर्म या गोष्टी टाळल्या म्हणून त्या 'पतित पावनाची' आपल्यावर कृपा होत नसेल असे वाटून ते म्हणतात,

'ज्ञान न जानुँ, ध्यान न जानुँ । अन्तर भाव न हो ।

दान न दीया, धर्म न कीया । मुक्तिकु जावन हो ।

रामदास कहे में तो ऐसा । फुकट खावन हो ॥^{१७}

साधकपूर्व अवस्थेत आपलं घरदार, संपत्ती यांचा मोह साधकांना असतो. साधकापासून 'सिद्धा' पर्यंत प्रवास पूर्ण झाला की मग त्या व्यक्तीला आपण चुकीच्या मोहात कसे अडकलो होतो याचे ज्ञान होते. निर्गुण तत्त्वाचे ज्ञान झाल्यावर संतांना संसाराविषयी विरक्ती निर्माण होते. याचे दर्शन घडविताना रामदास म्हणतात,

“काय भुल्यो संसार मन रे। एकेक घरी मोलकी जावे।

भूली रहयी गव्हार ॥४॥ धन जोबत का संग पकरी ।

ये कोड नहीं उतरे पार ॥ जानत जानत मुख भयो है ।

केला कहूँ बारें बार ॥१॥ जाकू जोब ताकू भेद भयो रे ।

भोंदत है दिन दिन । विख दिखाये के न गवाये ।

अन्तकाल होये खीन सुचित रहिये । सबहि भोंदु तियारे ॥२॥”^{१८}

सगुणाकडून निर्गुणाकडे प्रवास झाल्यावर परमेश्वर सर्वत्र दिसू लागतो. चराचरामध्ये त्याचे असणारे अस्तित्व जाणवू लागते. प्रत्येकक्षण 'तो' आपल्या बरोबर आहे. याची 'प्रकाशजाणीव' होत राहते व रामदास सुखावून जातात. याचे दर्शन घडविताना ते म्हणतात.

‘अजब सुरत सब घटमें रहतु है ।

बोलत चालत साखे हसतु खेलतु है ॥४॥

चंचल चपल लीला आवतु वाजावतु जावतु है ।

सुनत देखत सब रसमें बसतु है ॥१॥

नर सुर मुनिवर सबके अन्तर है ।

दासन के आसपास उदास रहतु है ॥२॥”^{१९}

थोडक्यात संत रामदासांनी आपल्या हिंदी रचनेमधून आध्यात्माच्या विचारांचे स्पष्टीकरण करीत साधकांच्या साधनेचे रूप कसे असावे, अद्वैत म्हणजे काय, सगुण-निर्गुणाचे नेमके स्वरूप, आत्मा-परामात्मा यांचे स्वरूप इ. घटकांचे सूक्ष्मपणे विवरण केलेले आहे.

म्हणूनच डॉ. आनंद प्रकाश दीक्षित म्हणतात 'चिन्तनशीलता रामदास की कविता का आत्मा है। यह कविता कवि की चिन्तनशीलता प्रकट करने में जितनी समर्थ है उतनी ही वह पाठकों की चिन्तन-प्रवण करने में, अर्न्तमुख करने में भी समर्थ है।' ^{२०}

संत तुकाराम

वारकरी संप्रदायाच्या मंदिराच्या कळसापर्यंत पोहोचलेले संत व्यक्तिमत्त्व म्हणजे 'संत तुकाराम' हे होय. तुकाराम महाराजांच्या मराठी अंभंग रचनांनी संपूर्ण मराठी मानस जसे आपल्या कवेत घेतलेले आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनी हिंदी भाषेमध्ये अंभंगांची रचना करून संत नामदेवांचा आदर्श पुढे चालू ठेवलेला दिसतो.

संत तुकाराम महाराज यांच्या ५९ हिंदी पदरचना उपलब्ध आहेत. हिंदी भाषेच्या व्याकरण शुद्धीच्या दृष्टीने पाहिले तर भाषिक अभ्यासाला मर्यादा जाणवतील, पण याच रचना प्रासादिकतेच्या दृष्टीने रसिकाला मात्र मोहून टाकतात. म्हणून डॉ. गोवर्धनदास शुक्ला म्हणतात, "जो भी हो तुकाराम महाराज की हिन्दी कविता का रूप उन्हीं के स्वभाव जैसा, भोला-भाला साधा-साद, माधुर्य और प्रसाद गुण से भरपूर है।" ^{२१}

मराठी प्रमाणेच तुकोबांच्या हिंदी रचनांचा मूळ गाभा समाजप्रबोधन हा आहे. मराठी लोकांबरोबरच महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्राबाहेरील मुस्लीम समाजासाठी त्यांनी हिंदी रचना केली व या समाजाचेही प्रबोधन केले. मुंढा, डोईफोड, मलंग आणि दरवेशी ही मंडळी तुकोबांच्या कालखंडात साधू-बैरागी, फकीर यांच्या रूपात महाराष्ट्रात सर्वत्र वावरत होती. यापैकी अपवादात्मकच खऱ्या भक्तीला वाहून घेणारे होते. बाकी सर्व भोळ्या-भाबड्या लोकांना फसवत स्वतःच्या उदरनिर्वाह चालविणारेच जास्त होते. त्यांचा समाचार तुकोबांनी आपल्या नेहमीच्या शैलीत हिंदी रचनांमधून घेतलेला आहे.

'राम कहेसो मुख भला रे। खाये खीर खांड ।

हरि बिन मुख मो धूल परी रे । क्या जनी उस रांड' ^{२२}

तुकाराम 'वैद्य गोळी' या सारखी रचना करून लोकप्रबोधन करताना म्हणतात, 'अल्ला हाच मानवी जीवनाचा कर्ता आहे. त्याच्या नामस्मरणामुळेच मनुष्य जगतो. आपल्या भक्तीने परमेश्वराला जिंकतो तोच खरा मर्द, शुल्लक सुखात आनंद मानतो तो नार्मदच असतो. नीती, सदाचारानेच आपण संसाराला जिंकू शकतो जे नीती, सदाचाराला विसरतात त्यांच्या नशिबी माती खाणेच येते. ज्यांना हरीभक्तीची गोडी लागते. त्यांना परमसुख मिळते असे सांगून तुकोबा सर्व भाषिकांना भक्तीचा मार्ग दाखवतात. त्यांच्या कल्याणासाठी तळमळ व्यक्त करतात.'

“अल्ला देवे अल्ला दिलावे, अल्ला मारे अल्ला खिलावे ।

अल्ला बिगर नहीं कोये अल्ला करे सो हि होये ।

मर्द होय वो खडा फीर, नामर्द कुं नहीं धीर ।

अपने दिलंकुं करतना खुसी, तीन दाम की क्या खुमासी ।

सब रसों का किया मार, भजन गोली एकहि सार ।

इमान तो सब ही सखा, थोडी तो भी लेकर ज्या ।

जिन्हो पास नीत सोये, वो ही सब कर ते रावे ।

सब ज्वानी निकल जावे, पीछे गधडा मटी खावे ।

गांवढळ सो क्या लेवे, हगवनि भरी नही धोवे ।”^{२३}

तुकोबांनी आपल्या हिंदी रचनामधून जातिभेद विरहित समाजरचनेचे समर्थन केलेले आहे. म्हणूनच कोणत्याही जातिधर्माच्या व्यक्तीच्या तोंडी जर रामाचे स्मरण असेल तर त्याच्या चरणावर डोके ठेवण्यासाठी मी मागे पुढे पाहणार नाही असे ते सांगतात.

‘मेरे राम को नाम जो लेवे बारोंबार ।

त्याके पाऊं मेरे तनकी पैजार ।

हासत खेळत चालत बार ।

खाना खाते सोने खाट।

जातनुसुं मुजे कुछ नहि प्यार ।
असते के नहि हिंदू धेड चंभार ।
ज्याका चित्तम लगा मेरे रामको नाम ।
कहे तुका मेराचित लगा त्याके पाव'^{२४}

समाजप्रबोधन करणे, समाजातील लोकांना स्वतःच्या स्वार्थापासून दूर करून दुसऱ्यांच्या कल्याणासाठी, भल्यासाठी विचार-कृती करावयाला शिकविणे हा तुकोबांच्या हिंदी रचनांचा उद्देश होता. म्हणूनच आपल्या 'दोह्या' सारख्या रचनांमधून विविध उदाहरणे देऊन ते समाजप्रबोधन करतात. चंद्र, सूर्य, नदी, मेघ इ. निसर्गातील घटक निस्वार्थीपणे आपल्याजवळील सर्व गुणसंपत्ती इतरांना देऊन समाधानी करतात. तद्वत माणसाने इतरांना सुखी समाधानी करण्याचा प्रयत्न करावा असे सांगताना तुकाराम महाराज म्हणतात,

'आप तरे ताकी कौन बडाई।
औरत कूँ भलो नाम घराई
काहे भूमी इतना भार राखे।
दहुत धेनू नहीं दूध चाखे।
बरसत मेघ फलत है बिरखा।
कौन काम उन्हो तिरखा।
भादे चंदा सूरज खावे फेरा
खिन एक बैठ न पावत घेरा ।
काहे बरिस कंचन करे धातु ।
नहि मोल तुटत पावत धातु ।
कहे तुका उपकार हि काज।
सब कर रहिया रघुराज।'^{२५}

थोडक्यात, तुकाराम महाराजांनी मराठीमधील आपल्या अभंग रचनेप्रमाणे हिंदी अभंग रचना करून समाजातील वाईट गोष्टींवर हल्ले चढवून आपले समाजप्रबोधनाचे कार्य राष्ट्रीय

पातळीवर नेऊन पोहोचवले. म्हणूनच डॉ. किशोर सानप तुकोबांच्या हिंदी भाषेतील 'दोहे' रचने बद्दल मत व्यक्त करताना म्हणतात, 'अनेक दोहे तुकोबांच्या जनप्रबोधनाची साक्ष देतात. सामाजिक-धार्मिकदृष्ट्या चित्त शुद्धीच्या चळवळीची प्रचितीही देतात. तुकोबांच्या हिंदी पदरचनेचा अंतःपोत, हा त्यांच्या मराठी काव्यरचनेचा बहुभाषिक विस्तार होय हे मान्य करावे लागते.'^{२६}

संत बहिणाबाई

महाराष्ट्राच्या धार्मिक क्षेत्राचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य हे की जात, धर्म, लिंग भेदांच्या पलीकडे हे क्षेत्र पोहोचले होते. म्हणूनच या संतमेळ्यात महदाईसा, मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयराबाई, वेणाबाई व बहिणाबाई या संतकवयित्री व त्यांचे कार्य ठळकपणे उठून दिसते. या संतकवयित्रींच्या मेळ्यात स्वतःच्या रचनेच्या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी वेगळी दिसणारी संतकवयित्री म्हणजे संत तुकाराम महाराज यांची शिष्या संत बहिणाबाई होय. तिचे वेगळेपण म्हणजे तिने मराठी भाषेबरोबरच हिंदी भाषेतूनही समाज चिंतन केले आहे. जनजागृती केली आहे; तसेच श्रीकृष्णाचे रुपवर्णन केले आहे. त्यामुळेच डॉ. अशोक कामत म्हणतात, 'ये सारे पद भक्ति-रस से पूर्ण हैं। इनमें अभिव्यक्त श्रीकृष्ण-मिलन की आर्तता सहज मधुर है। रचना की संक्षिप्तता और सरलता भी लक्षणीय है।' ^{२७}

श्रीकृष्णाच्या सामर्थ्याविषयी बहिणाबाईला अपार अभिमान आहे. तो परब्रह्म स्वरूप आहे. या परब्रह्माचा अवतार हा दृष्ट, पापी प्रवृत्ती नष्ट करणे व संतसज्जनांचे रक्षण करणे या साठीच आहे. म्हणून त्याला 'सुत' म्हणून नये तर परब्रह्म म्हणावे असे तिला वाटते. म्हणूनच ती पुढील अभंगात म्हणते.

'कंटक को मल्लमर्द । दैतन को सिर छेद ।

सुत तेरो नन्द कृपण । सोही जानी है ॥१॥

गोपिका को प्राणनाथ। भक्तन कु-करे सनाथ ।

शास्तर की ऐसी बात । सन्त जानी है ॥२॥

धर्म कु रक्षण आयो । पापकु सब डारि दियो है ।

वोही कृष्ण सुत भयो । बात ये सत्य मानी है ॥३॥^{२८}

किंवा

‘सुत मत कहो नन्द । ब्रह्म सो येहि गोविन्द है ।

बहेणि भाट का प्रबन्ध । सत्य सुजाति है ॥१॥^{२९}

सर्वसामान्य जनांना मरणाचे भय सतत बोचत राहते. पण ते अज्ञानाचे लक्षण आहे. ज्याला जन्म आणि मरण यातील खरे रूप कळले, यातील खरे ज्ञान झाले तर मरणाविषयीची भीती आपोआपच दूर होईल. म्हणूनच बहिणाबाई म्हणतात,

‘मरन सो हक रे है बाबा मरन सो हक है ॥ध्रु. ॥

काहे डरावत मोहे बाबा उपजे सो मर जाये भाई

मरन धरन सा कोई बाबा ॥१ ॥

जनन मरन ये दोनो भाई मोकले तन के साथ

मोती पुरे सो आपदी मरेंगे बदनामी झूठी बात ॥२ ॥

जैसा करना वैसा भरना संचित ये ही प्रमान

तारन हार तो न्यारा है रे हकीम वो रहिमान ॥३ ॥

बहिनी कहे वो अपनी बात काहे करे डौर (गौर)

ग्यानी होवे तो समज लेने मरन करे आपे दूर ॥४॥^{३०}

बहिणाबाईंच्या अभंगात ‘आल्ला’ व ‘कृष्णा’ या दोहोंची नावे सामाजिक समतेच्या विचारातून येतात. तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता बहिणाबाईंच्या रचनांनी समाज एकसंघ ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. म्हणून हिंदू व मुस्लिमांना ती उपदेश देते की ही दोन दिवसांची दुनिया आपणाला आल्ला व कृष्ण यांच्या कृपेने मिळालेली आहे. तिचा चांगला आनंद घ्यावयाचा असेल तर या दोघांच्या नामस्मरणाने आपण आपली कार्ये करावीत. म्हणूनच बहिणाबाई म्हणतात,

‘दो दिन की दुनिया रे बाबा दो दिन की है दुनिया ॥ध्रु. ॥

ले अल्ला का नाम कूल धरो ध्यान, बंदे न होता गुं,

गाव रतन से ही सार नई आवेगा दूज बार,

वेगी करो हे फिकीर करो अल्ला की जिकीर ॥१ ॥

करो अल्ला की फिकीर, तब मिलेगा गामील पीर,

बहिनी कहे तुजे पुकार कृष्ण नाम तमे हुसियार ॥२ ॥^{३१}

तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता आपणास असे दिसून येते की, हिंदू व मुस्लीम समाजातील काही साधू व फकीर कर्मकांडामध्येच गुंतून पडलेले होते. त्यामुळे ‘आल्ला’च्या खऱ्या रूपाची ओळख व्हावयाची असेल तर विषय वासनांचा त्याग केला पाहिजे असे बहिणाबाई सांगतात.

‘पाच वक्त निमाज करते है। किसे पुकारता है

कहा अल्ला किधर गया। ऊपर देखता क्या ॥

बहिनी कहे नहीं करार। दिल में पडी चुकी।

वस्ताद तुझे क्या करे। पेटमें वासना भूखी ॥४ ॥^{३२}

थोडक्यात, श्रीकृष्णाच्या सामर्थ्याची ओळख बहिणाबाई जशी हिंदू धर्मीयांना करून देते, तशीच ‘आल्ला’चे खरे ‘स्वरूप’ हे मुस्लीम धर्मीयांना पटवून देते व दोन्ही समाजांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करते, हेच बहिणाबाईच्या हिंदी रचनांचे वेगळेपण, असे आपणास म्हणता येईल.

गुलाबराव महाराज

विदर्भातील थोर संत गुलाबराव महाराज यांना मराठी संत परंपरेमध्ये अनन्यसाधारण असे स्थान आहे. स्वतःला ‘ज्ञानेश्वर कन्या’ मानणाऱ्या या संत माहात्म्याने मराठी बरोबरच संस्कृत व हिंदी भाषेमधून रचना केलेल्या आहेत. त्यांच्या हिंदी पदरचनेमागे त्यांनी संपूर्ण भारताची केलेली पदयात्रा हे कारण मानले जाते.

हिंदी भाषेमधून दोहा चौपाई, सवैया इ. छंदयुक्त विपुल काव्यरचना त्यांनी केलेल्या आहेत. ज्ञानेश्वर भक्त असणाऱ्या महाराजांनी हिंदी भाषेतील आपल्या रचना श्रीकृष्णास मध्यवर्ती ठेऊन केलेल्या आहेत. श्रीकृष्णाविषयी प्रेम, मधुर भक्ती त्यांच्या रचनांमधून दिसते. श्रीकृष्णाशिवाय आपल्याला काही एक सुचत नाही, हे सांगताना त्यांनी केलेल्या रचनांमधून श्रीकृष्ण व आपण यांच्यातील अद्वैत ते दाखवून देतात.

‘प्यारे मेरे नाहि मिले सब रात, डारा न मुझे कभि अकेला जबसे लाई बारात ।

मेरे बिन तो प्रभू अकेले किरसे करेंगे बात, रहा देखते भवर भयी है

दहा करें शित वात दिन भर तो कचरी में रहेंगे बैठै है नंद तात

ज्ञानेश्वर नामा बिना मम अंखिया लगत ना पात ॥’^{३३}

यशोदामाता आणि श्रीकृष्ण यांच्यातील प्रेमसंवाद, यशोदेची अनन्य श्रीकृष्ण भक्ती यांचे दर्शन त्यांनी आपल्या रचनांमधून केलेले दिसते. श्रीकृष्ण उद्धवाबरोबर गोकुळ सोडून जातो, त्या वेळी यशोदा मातेने केलेला विलाप प्रत्ययकारी शब्दांत महाराजांनी व्यक्त केलेला आहे.

‘मोरे कित गये दोउ लाल । देख्यो न उन्हें जगत पसाप्यो । आठ बरस के बाल ।

नहि पहनाई मोतन लरिया । खुषि में ले बनमाल ।

ज्ञानेश्वर तुम्हरे बेरिन के । अंसुवन भीगत गाल ॥’^{३४}

थोडक्यात, भावुकतेबरोबरच काव्य दृष्टीने समृद्ध असणाऱ्या महाराजांच्या पदांनी हिंदी भाषेमध्ये मोलाची भर घातलेली आहे.

अशा प्रकारे मराठी भाषेतील संतांनी हिंदी भाषेमधून केलेल्या रचना आपण पाहिल्या तर आपल्याला असे दिसून येते की, मराठी संतांनी महाराष्ट्राचे प्रबोधन तर केलेच, पण त्याचबरोबर हिंदी भाषेतून रचना करून महाराष्ट्राबाहेरील समाजाचे प्रबोधन केले. मराठी भाषेसारखीच हिंदी भाषादेखील समृद्ध केली. म्हणूनच आचार्य विनय मोहन शर्मा म्हणतात, ‘महाराष्ट्र के प्रसिद्ध संतों में लोक-मंगल की भावना सदा से तीव्र रही है । यही कारण है कि

उनकी मराठी के अतिरिक्त हिन्दी में भी वाणियाँ उपलब्ध हैं। हम यह कह सकते हैं कि महाराष्ट्र के संतों का पवित्र स्पर्श पाकर हिन्दी राष्ट्रभाषा के रूप में द्रुतगति से अग्रसर हुई है।^{३५}

यानंतर आपल्याला उपरोक्त मराठी संतांच्या हिंदी भाषेतील रचनांच्या पार्श्वभूमीवर संत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या हिंदी रचनेकडे वळून तिच्यातील सारतत्त्व पुढीलप्रमाणे जाणून घेता येईल.

मारुती महाराज जनसमुदायाला उपदेश देत असताना त्यांच्या मुखातून बाहेर पडणारा प्रत्येक शब्द 'अभंगवाणी' होऊन जात असे. त्यांच्या जवळ असणारे डॉ. विठ्ठलराव गायकवाड, लक्ष्मणराव ऊर्फ भाऊराव भोकरे, जामले मास्तर इ. शिक्षित भक्त मंडळी महाराजांच्या बोधामृताचे चाहते होते. महाराजांच्या वाणीतील 'मंत्राक्षरत्वाची' जाणीव त्यांना होती. म्हणूनच ते महाराजांच्या रचना लिहून घेत. नंतर त्या रचना महाराजांना दाखवून त्यात सुधारणा करून पुन्हा लिहीत. महाराजांच्या समकालीन भाविक मंडळींनी केलेले अभंग, कीर्तन, लेखनाचे कार्य अत्यंत मौलिक असे आहे. कारण पुढील पिढ्यांना संस्कारक्षम करण्यासाठी हे 'लेखनधन' उपयुक्त ठरले आहे.

मराठी भाषेमध्ये ज्या प्रमाणे मारुती महाराजांनी तीन हजार अभंगांची रचना केलेली आहे, त्याप्रमाणे हिंदी भाषेमध्ये देखील त्यांनी दोनशे अभंगांची रचना केलेली आहे. संख्येच्या दृष्टीने पाहता हिंदीमधील अभंग रचना अल्प असल्या तरी आशय, अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने तितकीच समर्थ आहे. याची आपणास प्रचिती येते.

महाराजांची हिंदी रचना मराठी-हिंदी मिश्रित आहे. महाराजांची हिंदी 'खडीबोली' हिन्दी आहे. सर्वसामान्यांना समजेल अशी महाराजांची हिंदी भाषा आहे. त्यांच्या हिंदी रचनांचा अभ्यास करताना आपल्याला भाषिक आणि व्याकरण शुद्धतेचा आग्रह धरता येणार नाही. कारण समाज उद्धाराची कळकळ समोर ठेऊन ही रचना केली आहे. लोकांना भक्ती मार्गाला लावणे, सदाचारसंपन्न बनविणे, सामाजिक अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करणे, आध्यात्मातील

संकल्पना सोप्या शब्दांत पटवून देणे हे मुख्य उद्देश त्यांच्या रचनेच्या मागे होते, असे आपणास दिसून येते.

महाराजांचे बोधामृत

महाराजांना आपल्या अभंगामधून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. त्यामुळेच सामान्य माणूस हा त्यांच्या उपदेशाचा, बोधाचा केंद्रबिंदू होता. संसार कार्य करीत असताना नेमकी कोणत्या ठिकाणी 'परमार्थ की प्रपंच' या मुद्द्यावर मानसिक ओढाताण होणार आहे, हे महाराज पूर्णपणे जाणून होते. कारण महाराज स्वतः संपन्न गृहस्थाश्री होते. संसारातील जबाबदाऱ्या प्रामाणिकपणे सांभाळत परमार्थाकडे समर्थपणे त्यांनी वाटचाल केलेली आहे. म्हणूनच त्यांच्या प्रत्येक उपदेशाला, बोधामृताला सुगंध असलेला आपल्याला दिसून येतो.

कुलधर्म

कुलधर्माविषयी आपले मत मांडताना महाराज म्हणतात, कुलधर्माचे पालन करावे. आपल्या समाजस्वास्थ्य टिकवून ठेवणाऱ्या परंपरागत ज्या प्रथा आहेत त्यांचे पालन करावे असे ते सांगतात. यालाच ते 'स्मारकधर्म' म्हणून संबोधतात. आई-वडील, पत्नी, मुले यांच्याविषयी आपली जी कर्तव्ये असतात ती प्रामाणिकपणे आपण पार पाडावीत. ही जबाबदारी सोडून आपण संन्यास स्वीकारून निघून जाणे म्हणजे भिऊन संसारातून पळून जाणे आहे; असे महाराजांचे म्हणणे आहे. कुलधर्माचे पालन म्हणजे एक प्रकारचे 'तप'च आहे, असे महाराजांना वाटते म्हणूनच जो संसारातील जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पार पाडेल तोच आध्यात्मात टिकून राहील, असे विचार ते मांडतात. म्हणूनच ते म्हणतात

'कुलधर्म का त्याग नहीं करना । बालबच्चेकू संभाल लेना ॥१ ॥

बडों की मर्यादा रखना । घर का त्याग नहीं करना ॥२ ॥

मारुती कहे कुल का धर्म तप है ।

ये धर्म से भी संत की सेवा होती है ॥३ ॥'^{३६}

महाराजांचे हे विचार संत रामदास स्वामी 'आधी प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावें परमार्थ -विवेका।' या विचाराशी जवळचे वाटतात.

आध्यात्म असो अथवा सांसारिक जबाबदाऱ्या यामध्ये शरीरसंपदा ही महत्त्वाची ठरतेच. निरोगी शरीरामध्ये निरोगी मनाचा, विचारांचा नेहमीच वास असतो. शरीरसंपदा चांगल्या पद्धतीने सांभाळणे यालाच ते 'देहधर्म' असे संबोधतात. महाराज हा देहधर्म चांगला सांभाळावा असे सांगताना म्हणतात,

'जिसमें देह की वाट होती है।

पहिले ये ही धर्म अच्छा रखना चाहिये ॥१॥

आँखी अच्छी रहे। तो ध्यान अच्छा हुये ॥२॥

वाचा अच्छी रहे, तो स्मरण अच्छा रहे ॥३॥

मारुती कहे देह धर्म है। ये ही स्मारक धर्म है ॥४॥^{३७}

आजूबाजूच्या वातावरणाचा माणसांच्या विचारसरणीवर, मनावर प्रभाव पडतो. आपला परिसर, घर, अंगण, मंदिरे स्वच्छ ठेवली तर रोगराई कमी होईल. प्रत्येक घराबरोबर समाजाचे आरोग्य टिकून राहिल. परिणामी चांगल्या विचारांची जोपासना होईल, असे महाराजांचे मत आहे. त्यामुळेच ते म्हणतात,

'घर में हवा शुद्ध रखना। देऊल की भी हवा शुद्ध रखना ॥१॥

और कपडा भी शुद्ध रखना। चौका लगा के पाक बनाना ॥२॥

रोगपर निगा रखना। औषध का संग्रह रखना ॥३॥

मारुती कहे कुलधर्म स्वच्छ रहे। उसे देह की शुद्धि रहे ॥४॥^{३८}

महाराजांचे हे विचार राष्ट्रसंत तुकडोजी, संतगाडगेबाबा यांच्या ग्रामस्वच्छता विषयक विचारांच्या परंपरेशी नाते सांगताना दिसतात. कारण ग्रामस्वच्छतेने समाजस्वास्थ्य संपन्न होते. समाजस्वच्छतेने राष्ट्रस्वास्थ्य संपन्न होते आणि हे सर्व घडून येण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीचे

स्वास्थ्य संपन्न होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी महाराजांचे वरील विचार महत्त्वाचे वाटतात. महाराजांचा हा कुलधर्म, स्मारकधर्म समाजाच्या प्रगतीसाठी निश्चितच उपकारक वाटतो.

सज्जनांची संगत धरावी

मानवी जीवनाच्या यशामध्ये संगतीला फार महत्त्व आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला सज्जनांच्या सहवासाचे सख्य लाभणे आवश्यक आहे. म्हणूनच माकनेरकर महाराज सज्जनांचा सहवास परमेश्वराच्या सहवासाइतका महत्त्वाचा मानतात. म्हणूनच तीर्थयात्रा, पूजा-अर्चा, व्रत या गोष्टी देवाच्या प्राप्तीसाठी न करता सज्जनलोकांच्या सहवासासाठी कराव्यात असा क्रांतिकारी विचार मांडतात.

सज्जनांच्या संगतीने आपल्या आजूबाजूचे वातावरण स्वच्छ होईल. आपला घर-प्रपंच चांगला राहिल. संकटे नष्ट होतील असा विश्वास ते व्यक्त करतात. आपल्या दैनंदिन कार्यक्रमात सज्जनांचा सहभाग असेल. सज्जनांचे विचार असतील अशी प्रत्येकाने काळजी घ्यावी असे महाराज सांगतात. आजच्या आधुनिक युगाच्या संदर्भात हा विचार फार महत्त्वाचा वाटतो. कारण आजची, तरुण पिढी चांगली संगत, चांगले मित्र न मिळाल्याने वाया जात आहे. असे आपणांस दिसते. या पार्श्वभूमीवर महाराजांचे विचार महत्त्वाचे वाटतात. म्हणूनच महाराज सांगतात,

‘॥ सज्जन के लिए । साधन करलिये ॥१॥

सज्जन के लिए । तीर्थ करलिये ॥२॥

सज्जन के लिए । व्रत करलिये ॥३॥’

आई-वडिलांची सेवा सर्वश्रेष्ठ सेवा

आई-वडिलांच्या सेवेला महाराज अत्यंत महत्त्व देतात. वेद, शास्त्र, पुराणे, इतर देवदेवतांच्या भक्तीपेक्षा आई-वडिलांची सेवा फार महत्त्वाची आहे. इतकेच नव्हे तर, सर्व देवदेवतांचा जन्म आई वडिलांच्या पोटीच झाला. म्हणून आई-वडिलांची सेवा हीच परमेश्वराची सेवा आहे. प्रभुरामचंद्र, श्रीकृष्ण, भक्त पुंडलिकाने आई-वडिलांची सेवा केली.

म्हणूनच त्यांची कीर्ती जगभर पसरली असा दाखला महाराज देतात. इतर तीर्थयात्रेकडे जाण्याची आपल्याला गरज नाही. कारण आई-वडिलांच्या चरणाजवळ सर्वतीर्थे आहेत. आई-वडिलांच्या सेवेमुळे मन शुद्ध होते. अशा शुद्ध मनालाच विश्वाचे खरे रहस्य कळते. म्हणूनच महाराज म्हणतात,

“मत करो बात वेदकी। मत करो बात शास्त्र और पुराण की ॥१॥

सेवा करो माँ-बाप की। मोह आशा छोड दे मन की ॥२॥

सेवा से भी शुद्ध होता है । आत्मा शुद्ध हो जाता है ॥३॥

मारुती कहे प्रचिती आती है । विश्व की प्रचिती आती है ॥४॥”^{४०}

वृद्धाश्रमांची संख्या वाढणाऱ्या या आधुनिक युगात महाराजांचे हे विचार फार महत्त्वाचे वाटतात. परमेश्वरांपेक्षा आई-वडील सर्वश्रेष्ठ आहेत हे सांगणारे महाराजांचे विचार क्रांतिकारी वाटतात. प्रत्येक घरातील मुलांनी हे विचार आत्मसात केले तर म्हातारपणामध्ये आई-वडिलांची होणारी आबाळ संपेल व सुसंस्कारित समाजाची निर्मिती होईल. त्यासाठी महाराजांचे हे विचार महत्त्वाचे वाटतात.

संतमहिमा

परमतत्त्वाकडे आपले मन आकृष्ट करण्यासाठी साधूसंतांच्या संगतीला सर्वांत महत्त्वाचे स्थान आहे. संतांच्या सहवासाने ईश्वराचे ज्ञान प्राप्त होते. संतांच्या सहवासाने आपल्यातील वाईट विचार, विषय वासना नष्ट होतात. जसा धोबी कपड्यातला मळ काढून टाकतो, कपडा स्वच्छ करतो तशाप्रकारे संत आपल्या सामर्थ्याने आपल्यातील सहवासातील लोकांची मते, विचार स्वच्छ व संस्कारसंपन्न करतात. ब्रह्मस्थिती प्राप्त करून देतात म्हणूनच मारुती महाराज म्हणतात.

‘मारुती कहे, दुनिया के पास ही नहीं ॥

ब्रह्म का मार्ग संत के पास वही ॥’^{४१}

ईश्वराचे खरे रूप आपणास संतांच्या सेवेतच प्राप्त होते. हे सांगताना महाराज ज्ञानेश्वर-निवृत्तीनाथ, विसोबा खेचर-नामदेव, तुकाराम महाराज -बाबाजी चैतन्य, एकनाथ-जनार्दन स्वामी, अर्जुन- श्रीकृष्ण, श्रीराम - वशिष्ट, वाल्मीकि - नारदमुनी अशी गुरू-शिष्यांच्या जोडीची उदाहरणे देतात. या गुरूंनी आपापल्या शिष्यांना संतांना शरण जाण्यास सांगितले. ईश्वर म्हणजे भगवत् प्राप्ती जप, तप, होम, हवन, तीर्थाटन, मूर्तीपूजन यामधून होत नाही, तर संतांच्या सेवेतूनच भगवत् प्राप्ती होते, असे मारुती महाराज सांगतात

‘मारुती कहे त्यागी जग की बात ।

गुरू की सेवा करो दिनरात ॥

मारुती कहे पाषाण जल में देव नहीं ।

संत सेवे में देव रही ॥’^{४२}

आत्मा पवित्र होण्यासाठी संतसंगतरूपी समाधान महत्त्वाचे आहे, असे महाराजांना वाटते. आत्मा पवित्र होणे म्हणजे मन, बुद्धी, कर्म चांगले होणे अशी धारणा महाराजांची आहे. म्हणून ते म्हणतात.

‘सब से श्रेष्ठ संत संग है ॥१॥ सब ध्यान से संत संग श्रेष्ठ है ॥२॥

संत संग बिना भाई । आत्मा दर्शन नहीं नहीं ॥३॥

मारुती कहे सब पवित्र हुई । संत संग से साधन पवित्र हुई ॥४॥’^{४३}

संतांचा विचार सर्वश्रेष्ठ विचार आहे. सर्व देवांचे देव म्हणजे सद्गुरू संत होत. त्यामुळे सर्वांनी मन एकाग्र करून संतांना शरण जावे. त्यामुळे सामान्य मनुष्य देवत्वाकडे, ब्रह्मत्वाकडे पोहोचले असे सांगताना महाराज म्हणतात,

‘सबसे विचार श्रेष्ठ है भाई । संत का विचार श्रेष्ठ है भाई ॥१॥

ये विचार से सब ज्ञान हुयी । आदमी ब्रह्म हुयी ॥२॥

संत चरण कू शीर रखो । एकाविध मनका संकल्प रखो ॥३॥

मारुती कहे सब देवका देव भाई । एक सद्गुरू कहेलायी ॥४॥’^{४४}

महाराजांच्या या अभंगांमधून संतांच्या सामर्थ्यावर त्यांचा असणारा पूर्ण विश्वास आपणास दिसून येतो.

संतांच्या दर्शन सहवासाने ज्ञानाचा उदय होतो. आत्म्याचे खरे रूपदर्शन होते. म्हणून संतांच्यावर प्रेम करावे असे महाराज सांगतात. संतांच्या सेवेसाठी कोणत्याही साधनांची व साधनेची गरज नाही, तर त्यासाठी फक्त त्यांच्या सहवासात राहावे. त्यांच्या सहवासाने सज्जन माणसांचा उद्धार तर होतोच; पण त्याचबरोबर पापी, दुर्जन लोक त्यांच्या सहवासात आले तरी त्यांची पाप बुद्धी नष्ट होऊन ते सन्मार्गाला लागतात. इतका संत सहवासाचा प्रभाव आहे; असे सांगून वेदांचा आधार ते देतात-

‘साधन में कुछ नहीं । संतसंग करलियी ॥१ ॥

कोटी तर गये । आत्माकू मिल गये ॥२ ॥

वेद साक्ष देत रहे । पापी भी तर गये ॥३ ॥

मारुती कहे विश्वास होता । संतो के पग पकडता ॥४ ॥’^{४५}

संतांचा महिमा मोठा आहे. ईश्वराचे अस्तित्व त्यांच्याजवळ आहे. सर्व आध्यात्मिक गुणांचा साठा त्यांच्याजवळ असतो. सर्व संशय सोडून संतांना शरण जावे. संतांचे ध्यान आपल्या नयनात साठवावे. बुद्धी आणि प्रेमाने त्यांच्याशी सतत संवाद साधावा. सर्व इंद्रियांना त्यांच्या ध्यानाची सवय लावावी. संतांच्या चित्तामध्ये आपलं चित्त मिसळवावं. असे झाले तरच संतांच्या ध्यानाने, नामस्मरणाने आपण आंतर्बाह्य बदलून जातो. नेत्रातून अश्रूधारा वाहू लागतात. अंतरात्मा जागृत होतो. अंतरज्योत खुलून जाते. ज्ञानाची प्राप्ती होते हे सांगताना महाराज म्हणतात,

‘मारुती कहे फीर साक्षात्कार देखो ।

आत्मा के उपर का ज्ञान देखो ॥४ ॥’^{४६}

ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालेले, अनुभवसिद्ध, आध्यात्मिकदृष्ट्या उच्चकोटीला पोहोचलेले संत कसे असतात हे सांगताना, ते अनेक उदाहरणे देतात. असे संत सूर्यासारखे तेजस्वी

विचारांचे असतात. आपल्या ज्ञानाने कर्मकांडरूपी, अंधश्रद्धेच्या अंधःकाराला नष्ट करतात. सुख-दुःखाच्या प्रसंगी 'स्थितप्रज्ञ' असतात. आपलं शिष्यत्व कोणी पत्करावं म्हणून कोणाच्या मागे लागत नाहीत की, मठांची उठाठेव करीत नाहीत. निरपेक्ष वृत्तीने जगतात. आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाला ज्ञानदान करतात. त्यांचा प्रत्येक शब्द हा ग्रांथिक पांडित्यापेक्षा अनुभवाने रसरसलेला असतो. 'अनुभव' हा त्यांच्या विचारांचा, वक्तृत्वाचा, ज्ञानदानाचा पाया असतो. या उलट भोंदू संतांकडे वरीलपैकी एकही गुण असत नाही. माकनेरकर महाराज अशा मंडळींचा उल्लेख 'बुरे साधू' म्हणून करतात.

अशाप्रकारे प्रस्तुत अभंगामधून 'संत की उपासना करना। अपना स्थूल सूक्ष्म पवित्र करणा।' असे सांगत महाराजांनी संतांच्या सामर्थ्याचे, माहाम्याचे वर्णन केलेले आहे आणि त्यातून समाजप्रबोधन केले आहे. समाजाला कशाची आवश्यकता आहे, हे दूरदृष्टीचे संतच जाणू शकतात. माकनेरकर महाराजांनी हे जाणले आहे आणि संतसंगतीची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. संत हे समाजाला योग्य दिशा देणारे आहेत. यातच माकनेरकर महाराजांच्या दूरदृष्टीचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या वाङ्मयाचे सामर्थ्य हेच होय.

श्रवणभक्ती

नवविधा भक्ती मध्ये, 'श्रवणभक्ती'ला संतांनी महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. माकनेरकर महाराजही श्रवणभक्तीचा पुरस्कार करताना दिसतात. श्रवण चांगले असेल तर ईश्वरविषयक ध्यान लागते. 'ध्यान' लागले की तपश्चर्या वाढते व साधक व्यक्ती 'साधुत्वाकडे' पोहोचते. श्रवणातील सावधानतेमुळे मच्छिंद्रनाथ योगी बनले. परीक्षित राजा योगी बनला. महापापी लोकांचा या श्रवणभक्तीमुळे उद्धार झाला असे सांगतात. 'नवविधा' भक्तीचे फळ या श्रवणामुळे प्राप्त होते असे महाराज सांगतात.

'श्रवण' इतके महत्त्वपूर्ण आहे. मग ते करावं कसे? या बाबतीतील सुंदर दाखले ते देतात. मांजर जसे दूध पिण्यावर डोळा ठेऊन बसते. सर्व इंद्रिये एकाग्र करत त्या दुधावर लक्ष केंद्रित करते, तशा प्रकारे श्रवणावर आपले लक्ष केंद्रित असावे. शेतामध्ये 'बी' पेरले की ते

उगवून येते तसे साधुसंतांचे बोल मनात रुजवून ठेवावेत. कारण त्या बोलांच्या रूपात आपलं मन अनुभवसंपन्न होते.

‘बहोत प्रीती से श्रवण करले । मोक्ष पदकू मिलाले
खेत में बीज पेरलेना । ऐसा श्रवण मनसे करलेना ।
जैसा बीज निकलता है । ऐसा मनके ऊपर अनुभव दिखता है ।
मारुती कहे बहोत प्रेम से करना । श्रवण का मनन करना ॥’^{४७}

मनामध्ये ब्रह्मरूपाचा उजेड पडण्यासाठी श्रवणभक्ती गरजेची आहे. त्यासाठी संतसज्जनांचे अनुभवसंपन्न बोल काळजीपूर्वक ऐकत जावेत. श्रवणामध्ये एकाग्रता कशी असावी हे पटवून देताना फाशीची शिक्षा झालेल्या आरोपीचे उदाहरण ते देतात. फाशीची शिक्षा झाल्यानंतर त्या आरोपीच्या मनामध्ये फक्त मृत्यूची भीती बसलेली असते. तद्वत आपल्या मनामध्ये ईश्वरभक्तीचे स्मरण व्हावे असे झाले तरच आपला उद्धार होईल.

श्रवण केल्यानंतर मनन करणे आवश्यक आहे. रात्रंदिवस मनन केल्यानंतर भक्तियोग पूर्ण होतो व त्यानंतर खऱ्या संतत्वाचा साक्षात्कार होतो. हे सांगताना महाराज म्हणतात,

‘दिल लगा दे मनन करले । और स्वप्नों में ओसणा दे ॥१॥

येही शुभ शकुन देखले । निंद में मनन का अनुभव देखले ॥२॥

मनन से भी साक्ष हो जाती । संत के दर्शन की हो जाती ॥३॥

मारुती कहे स्मरण का मनन करले । ये श्रम के भगवत का दर्शन करले ॥४॥’^{४८}

मारुती महाराज म्हणतात, आपलं घर जसं आपण दिवसाच्या उजेडात ओळखतोच, पण त्याचबरोबर रात्रीच्या अंधारात देखील चटकन ओळखून काढतो. कारण एका विशिष्ट प्रकारच्या ध्यासातून आपण आपल्या घराची निर्मिती केलेली असते. तद्वतच संतसज्जनांच्या वचनांचा ध्यास लागला की, आपणास चैतन्यतत्त्वाचा शोध लागेल. यापुढे जाऊन महाराज म्हणतात की, फुलाचे सौंदर्य त्याच्या फुलण्यातून बहरून येते. दिवस उगवल्यावर अंधार निघून जातो. त्याचबरोबर सदैव संतवचनांच्या मननामुळे मनाला ब्रह्मरंगांची अवस्था प्राप्त होते.

यासाठीच मन सदैव संतचरणी लागले पाहिजे. संतांच्या वचनातच रमले पाहिजे. मग आपला जीव ब्रह्मपदाला पोहोचेल. महाराज म्हणतात,

‘मोगरे से फुलसे फुलता है। मोगरे का रूप फूलता है।१।

ऐसा मननसे मन फूलता है। ऐसा मनन का रूप ब्रह्म बनता है।२।

जैसा दिससे अंधेरा जाता है। वैसा मनन से अज्ञान जाता है।३।

मारुती कहे मनन करले। और अपना उद्धार करले।४।’^{४९}

कीर्तनमहिमा

तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता समाजप्रबोधनाचे प्रमुख साधन ‘कीर्तन’ हेच होते याची माकनेरकर महाराजांना पूर्ण कल्पना होती. म्हणूनच कीर्तन सादरीकरण व प्रसारणावर त्याचा मुख्यत्वे भर होता. म्हणूनच कीर्तनकार कसा असावा? कीर्तन कसे करावे? कीर्तनामध्ये कोणते विषय असावेत? कीर्तनाचा प्रभाव कसा असतो? अशा अनेक बाबतीत महाराजांनी आपले विचार मांडलेले आहेत ‘अपने अंग में भक्ती की कला नहीं। तो दूजेकू कैशी लगेगी भई?’

कीर्तनकाराच्या गळ्यात तुळशीमाळ असावी, कपाळी गोपीचंद टिळा असावा, यालाच महाराज ‘मंगल देह’ असे संबोधतात. अशा मंगल देहानेच कीर्तन गादीवर उभं राहून अत्यंत आत्मविश्वासाने भगवत् विचार मांडवेत. आपल्या प्रभावाने श्रोत्यांना न्हाऊन काढावे असे महाराज सांगतात. एकाअर्थी महाराज कीर्तनकाराची आचार संहिताच सांगून जातात.

कीर्तनामधून श्रोत्यांच्या मनात भगवंताची प्रीती निर्माण करावी. ज्या ठिकाणी आपण कीर्तन करू ते ठिकाण भगवंताचे आहे असे समजावे. कीर्तनाच्या प्रभावाने प्रत्यक्ष भगवंत तिथे प्रकटेल असा विश्वास ठेऊन कीर्तन करित जावे.

कीर्तनामधून पराक्रमी व्यक्तींचे दाखले देत समाजमन पराक्रमी, तत्पर व देशभक्ती प्रवण बनवावे. कीर्तनाच्या माध्यमातून श्रोत्यांचे मन, विचार, आचार शुद्ध होतील याकडे लक्ष द्यावे. कीर्तनाचा प्रभाव इतका श्रेष्ठ आहे की, देशाला धर्माच्या वाटेवर नेता येईल, समाजाचे

कल्याण होईल. त्याचबरोबर कीर्तनकारदेखील आपोआपच ब्रह्मस्थितीला पोहोचेल असा विश्वास महाराज व्यक्त करतात. त्यासाठी तुकाराम, नामदेव यांची उदाहरणे देतात आणि म्हणतात.

‘कीर्तन के साधन कू तुकारामने किया ॥ तो काया कू ब्रह्म बना दिया ॥१ ॥

कीर्तन के साधन कू नामदेवने किया ॥ काया कू ब्रह्म बना दिया ॥२ ॥

देश में ईश्वरका धर्म बढा दिया ॥ जगतकू धर्म की रहा बताया ॥३ ॥

मारुती कहे जो बडो ने किया है ॥ वोही साधन अपना करना अच्छा है ॥४॥’^{५०}

कीर्तनाच्या आनंदातून कीर्तनकार व समाज यांचे कल्याण होईल. समाजातील वाईट विचार नष्ट होऊन समाज निकोप होईल. असा विचार महाराज इथे व्यक्त करित कीर्तन महिमा सांगून जातात.

नामस्मरण

नवविधा भक्तीमध्ये नामस्मरणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले गेले आहे. अनुभूती-संपन्न संत नामस्मरणाला ‘प्राण’ मानतात तर सत्कर्म, तीर्थयात्रा, पारायण इ. सर्व गोष्टींना इंद्रिये मानतात. या इंद्रियांत जर नामस्मरणरूपी प्राण नसेल तर काहीही उपयोग होणार नाही. ‘नामस्मरण’ महत्त्वाचे मानून परमेश्वराचे ‘स्मरण’ सदैव करित राहावे, असे अनेक सिद्ध संतांच्या प्रमाणेच माकनेरकर महाराज नामस्मरणाला महत्त्व देतात.

नामस्मरणाने नारदमुनी, वाल्मीकि, राम, सीता, हनुमंत इ. देवता तर गोरा कुंभार, एकनाथ, तुकाराम, ज्ञानेश्वर, निवृत्तीनाथ इ. संत जगत्वंद्य झाले असे सांगतात.

नामस्मरण कसे करावे? यासाठी महाराज मार्गदर्शन करतात. नामस्मरण श्वासासारखी सहज क्रिया व्हावी. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या कर्मकांडांची गरज नाही. उठता बसता, जागेपणी, झोपेमध्ये आपलं नामस्मरण चालू ठेवावं. नित्य नैमित्तिक कर्मे करावीत याला महाराज ‘भोग में भी नाम लेना । नामकू कभी भी भूल नहीं जाना ।’ असे म्हणतात. नामस्मरण

करताना आपले उपजीविकेचे कोणतेही साधन टाळू नये. सर्व जबाबदाऱ्या सांभाळत नामस्मरण करावे हे सांगताना महाराज म्हणतात,

‘वखर हकालते वखत नाम लेना । नांगर हकालते वखत नाम लेना ॥१ ॥

गाडी हकालते वखत नाम लेला । निंदके वखत नाम लेना ॥२ ॥

खेत का सब काम करते वखत नाम लेना । सद्गुरु का नाम लेना ॥३ ॥

मारुती कहे हात पाव से काम करना ॥ जुबानकू नाम से रखना ॥४ ॥’^{५१}

सद्गुरूचे नामस्मरण मनाला लागले की व्यक्तीचा प्रवास ब्रह्मत्वाकडून परब्रह्मत्वाकडे होतो. नामस्मरणाचा हा प्रभाव मांडताना महाराज म्हणतात,

‘गुरु नाम में गुरु ध्यान बने । वो ध्यान में आत्मा, ब्रह्म बने ॥१ ॥

गुरु नाम में अनुभव बने । आत्मा का परब्रह्म बने ॥२ ॥

गुरु नाम में ब्रह्मस्थिती बने । समाधी योगी बने ॥३ ॥

मारुती कहे सेवा नाम की । जीवकू उद्धारने की ॥४ ॥’^{५२}

नामस्मरणाचे महत्त्व इतके आहे की, जीव ब्रह्माचा मिलाफ होतो. असे महाराज निक्षून सांगतात. सर्व- सामान्य जणांनी नामस्मरणाकडे वळावे, असा उपदेश करतात. म्हणूनच महाराज सांगतात, ‘मारुती कहे नाम में अनन्य रहेना । मन का योग कर लेना ।’

त्रिगुण दोषांविषयी मार्गदर्शन

दैनंदिन जीवन जगताना तसेच परमार्थाच्या वाटचालीमध्ये सत्त्व, रज, तम् या तीन गुणांचे अडथळे आहेत. त्याचे महाराजांनी सविस्तर वर्णन केले आहे. या तीन गुणांनी मानवी जीवनावर कसा प्रभाव टाकलेला आहे, हे महाराज दाखवून देतात. या त्रिगुणांचे एक जाळे विणले गेले आहे, व या जाळ्यामध्ये सर्व मानवी जगत् अडकलेले आहे. असे महाराजांना वाटते. म्हणूनच या तीन गुणांचे तपशिलाने वर्णन करून यापासून आपण कसे सावध असावे याचे मार्गदर्शन ते करतात.

१. सत्त्वगुण

सत्त्वगुण शांत बुद्धीच्या ठिकाणी जरी राहात असला तरी त्याला मोह सुटत नाही, असे महाराज सांगतात. सत्त्वगुणाला धन, संपत्ती, मुलेबाळे यांचा लोभ असतो. इतकेच नव्हे तर दगडमातीचा देखील मोह सुटत नाही. सत्त्वगुणांची छाया असलेली व्यक्ती 'शांती'ची गोष्ट करीत असली तरी त्यामध्ये संसाराची चिंता असते. या सांसारिक मायेच्या प्रवासातच परमेश्वराचे नामस्मरण करीत ही सत्त्वगुणसंपन्न व्यक्ती जीवन कंठीत असते.

२. रजोगुण

रजो गुण सर्वांत लोभी असतो. रजो गुणांनी युक्त व्यक्ती स्वार्थ ठेऊन कर्म करीत असते. तो आपल्या नावाला प्रसिद्धी मिळेल अशीच कृत्ये करतो. देऊळ बांधणे, घाट बांधणे, धर्मशाळा, पाठशाळा बांधणे, अन्नदान करणे या गोष्टींसाठी तो आपल्याजवळील संपत्ती खर्च करेल. पण त्या पाठीमागे त्याची प्रसिद्धी मिळविण्यासाठी आस असते. म्हणूनच मारुती महाराज याचे वर्णन करताना म्हणतात.

'नाम बढाने के लिये मरता है। धन के उपर उदास होता है।

मारुती कहे ये उदासी पाप है। नाम बढाने की उदासी पाप है ॥'^{५३}

३. तमोगुण

तमो गुणाचे वर्णन महाराज 'अमावस का अंधेरा' अशा शब्दांत करतात. तमो गुणाचा प्रभाव असलेल्या व्यक्तीला नाच, तमाशा, अश्लीलता, मद्य, मांस यांचीच आवड निर्माण होते. आळसात दिवस घालविणे, दुसऱ्याला दुःख होईल असे सदैव बोलणे या गोष्टी तमोगुणाच्या प्रभावामुळे होतात असे महाराज सांगतात.

या तीनही गुणांनी मानवाच्या सर्व जीवनावर पडदा निर्माण केलेला आहे. जसा सूर्य उगवल्यावर अंधःकार नष्ट होतो, तसा 'ज्ञानाचा' प्रकाश आल्यावर हा त्रिगुणांचा पडदा नष्ट होतो. पण त्यासाठी संतांना शरण जाण्यास महाराज सांगतात.

'मारुती कहे नमन करो। शुद्ध सत्यवाले संतकू नमन करो ॥४ ॥'

ब्रह्मविचार

भारतीय वेदांतात, तत्त्वज्ञानामध्ये 'ब्रह्म' या संकल्पनेला प्राचीन ऋषी-मुनींनी संत तत्त्वज्ञानी यांनी आपल्या अनुभूतीनुसार स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ब्रह्म हे निर्गुण निराकार आहे. सत्य, ज्ञान आणि आनंद यांनी ते युक्त आहे. ते नित्यनूतन आहे. ब्रह्माचीच सत्ता निसर्गावर चालते. संसारामध्ये, विश्वामध्ये ते व्यापून राहिलेले आहे; पण दिसत नाही. फुलांचा हार आपणांस दिसतो, पण त्यातील दोरा आपणांस दिसत नाही. तसेच ब्रह्म सर्वत्र व्यापून राहिलेले आहे. ते फुलांच्या सुगंधापेक्षा कोमल आहे, तर सूर्यापेक्षा तेजस्वी आहे.

अशा व्यापक ब्रह्माला समजून घेण्यासाठी महाराज सामान्यजनांना सांगतात की, आपल्याला देह बुद्धीचा विसर पडला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ती परमेश्वराचेच रूप आहे. हे जाणणे म्हणजे ब्रह्माची ओळख होणे होय. म्हणूनच महाराज म्हणतात,

“देह बुद्धी छोड दे भाई। ब्रह्म बुद्धी करले भाई।

श्रम किये बिना ब्रह्म माया नही। अभ्याससे ब्रह्मरूप हुयी।

सब आदमी को ज्ञान हये। सत्य ब्रह्म आदमी हि भयी।

मारुती कहे ये अरूप है। सत्य उच्चार करत है” ॥^{५४}

ब्रह्म निर्गुण निराकार आहे हे सांगताना महाराज म्हणतात,

“रूप नहीं छाया हि नही। गुण नही अवगुण नहीं।

आकार नहीं निराकार नही। इनकू कोई रूपहि नहीं।

ध्यान नहीं धारणा नही। आयचित खेलत है ज्ञान देही।

मारुती कहे ये करणी करना। आपनी काया ब्रह्म बनाना” ॥^{५५}

अशा या निर्गुण निराकार 'ब्रह्म'ला अभ्यासाने, ज्ञानमार्ग व सद्गुरूंच्या कृपेनेच समजून घेता येईल. त्यामुळेच महाराज म्हणतात, 'मारुती कहे जो योगी हुवा। उसकू ब्रह्मस्थिती का समज हुवा' ॥^{५६}

माया विचार

माया ही भ्रमरूप आहे. मोह, प्रेम, काम, क्रोध ही मायेचीच विविध रूपे आहेत. महाराज मायेचा आणि मनाचा जवळचा संबंध आहे, असे सांगतात. मनाच्या विविध अवस्थांच्या मागे 'मायेचाच' प्रभाव असतो. मायेच्या प्रभावामुळेच मनुष्य 'कामपिडीत' होतो. 'माया' सामान्यजनांच्यावर एवढा प्रभाव टाकते की जे वास्तवात नाही त्यालाच ते सत्य मानतात. माया म्हणजेच 'कल्पना' तिलाच सत्य मानून मूळ चैतन्यालाच आपण विसरतो. याचे वर्णन करताना महाराज म्हणतात,

'पाणी के ऊपर समीर बहत है।
वो समीर के आघात से लाटा बनत है।
वैसी पंच किरण से सृष्टी बनत है।
ये जड कल्पना का खेल देखत रहे।
चंचल कल्पनेसे ज्योत न दिखे।
ये सृष्टी भास ही दिखे।
मारुती कहे ऐसी मूढ दृष्टी रहे।
ये दृष्टी को आत्मा को शोध न हुये।'^{५०}

'माया' प्रत्येक जीवाला आपल्याकडे ओढून घेते. त्यामुळेच 'जीव' चौऱ्यांऐशी लक्ष योनीतून फिरत राहतो. संसारामध्ये मायेच्या फेऱ्यातून कोणीच वाचू शकत नाही. त्यामुळेच त्यांना अनेक दुःखांना सामोरे जावे लागते. 'माया' ही ब्रह्मानुभूतीसंपन्न संतांच्यावर प्रभाव पाडू शकत नाही. म्हणूनच सामान्यजनांनी या मायेच्या झपाट्यातून बचाव करण्यासाठी संतांना शरण जावे असा विचार महाराज मांडतात.

प्रपंचविषयक विचार

मनुष्य आपलं कुटुंब, प्रतिष्ठा, संपत्ती, देहाभिमान इ. गोष्टी हेच आपलं सर्वस्व आहे, असे समजून बसतो. महाराजांनी या गोष्टींना नाकारलेलं नाही, पण सामान्यजन आपण प्रपंच,

पैसा असेल तरच सुखी होऊ, असा विचार करून पैसा-संपत्तीच्या हव्यासापोटी वाईट मार्गाचा स्वीकार करतात. या गोष्टीची महाराजांना चिंता आहे. म्हणूनच संसार-प्रपंच या मागे परमेश्वर चिंतनाचे अधिष्ठान असेल तर मनुष्य वाईट मार्गाला वळणार नाही, असे महाराजांना वाटते. म्हणूनच प्रपंचाचे शेवटी अध्यात्मात रूपांतर व्हावे अशी इच्छा ते व्यक्त करतात.

मनुष्य देहाचाच विचार करतो. देहाच्या आतील चैतन्य तत्त्वाचा विचार करीत नाही. महाराज मानवी देहाच्या क्षणभंगुरत्वाचे वेळोवेळी भान करून देतात. त्यासाठी विविध दाखले देताना म्हणतात की, 'आपल्या शरीरातील चैतन्य तत्त्व निघून गेले की आपण काष्ठवत उरतो. वाळलेल्या गवतासारखे आपल्या डोकीचे केसदेखील व शरीरातील हाडेही लाकडाच्या मोळीसारखी दिसतात. सुंदर त्वचा जळून जाते, रिकामा हाडांचा पिंजरा उरतो. तरीही मनुष्य शहाणा होत नाही.' तो स्वतःच्या मस्तीत जगत असतो. अशा देहाच्या क्षणभंगुरत्वाचे वर्णन करताना महाराजांनी म्हटले आहे,

‘मट्टी कहे कुंभार को । तुने घडाया मुझको ।

एक दिन तो ऐसा आवे । में गडावे तुझको ।

लकडी कहे सुतार को । तुने घडाया मुझको ।

एक दिन तो ऐसा आवे । में जलावे तुझ को ।

क्या प्रिती लगाई सोयरन को । एक दिन तो ऐसा आवे ले जावे रमशान को ।

मारुती कहे ख्याल करो मरण वखत का ।

एक दिन तो ऐसा आवे मोह छोडना लगेगा जग का’ ।^{५८}

आपले आप्तसंबंध सुखाचे सोबती असतात. संकटकाळी सोडून जातात. अशा वेळी सद्गुरुचरणच आपल्याला तारतील. म्हणून सद्गुरू उपासना प्रपंचात असावी. संसारातील सर्व कर्मे लोभरहित करावीत. त्यामुळे आपला संसार, प्रपंच निश्चितच ब्रह्मत्वपदाकडे पोहोचेल असे सांगताना महाराज म्हणतात,

‘मोह छोड दे भाई । फीर सब कर्म करलेई ।

कर्म का मोह छुट गया । वो त्यागी कर्म से ब्रह्म हुया ।

कर्म कू नाश है भाई । ऐसा बुद्धी का निश्चय कर ले लेई ।

मारुती कहे लोभ रहित कर्म करना । फिर वो ब्रह्म मान लेना ।’^{५९}

व्यक्तीचा प्रपंच ब्रह्मत्व पदाकडे पोहोचला की अवास्तव अपेक्षा नष्ट होतील. त्यामुळे संसारातील ताणतणाव नष्ट होऊन, मनुष्यजीवन पर्यायाने समाजजीवन समाधानी होईल. यासाठीच महाराज संसारातील असारता दाखवितात. प्रसंगी संसाराची अपूर्णता मांडतात. यामागे समाजकल्याण हाच महाराजांचा हेतू आहे.

इथे एक गोष्ट आपण लक्षात घेतली पाहिजे की, महाराजांचा संसाराला विरोध नसून त्यातील अत्यंतिक आसक्तीला विरोध आहे.

मानवी स्वभावचित्रण

मानवी स्वभाव कसा आहे यावर महाराज भाष्य करतात. सत्त्व, रज, तम असे मानवी स्वभावाचे भाग पडतात. जसा भाग तसा स्वभाव व तसे ‘कर्म’ घडत जाते, तसे फळ मिळते असे महाराज सांगतात. यासाठी गोपगोपिकांचे उदाहरण महाराज देतात. आपल्या सात्त्विक स्वभावानुसार गोपगोपिकांनी आपल्या प्रत्येक कर्मात आचार विचारात श्रीकृष्ण साठविला. त्यामुळे त्यांना ब्रह्मानुभूती प्राप्त झाली. म्हणजेच सर्वसामान्य जनांना संसारात समाधान प्राप्त होईल. म्हणूनच महाराज म्हणतात,

‘गोपी ने स्वभाव ब्रह्म करदीया । सब स्वभाव किसन बनाया ॥१ ॥

जो जो स्वभाव में आये । वो किसन का भी ध्यास आवे ॥२ ॥

रात और दिन किसन ख्याल है । किसन ख्याल में बेहोष रहे ॥३ ॥

मारुती कहे ये स्वभाव का वर्म है । स्वभाव किसन होना चाहिए ॥४ ॥’^{६१}

थोडक्यात, स्वभावाला चांगले वळण लावायचे असल्यास ईश्वरध्यान, संतसेवा, सद्विचार त्यात आपण रमावे असे महाराजांचे सांगणे आहे.

अहंकाराचा त्याग

माकनेरकर महाराज आपल्या अभंगामधून सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनातील दुःख, ताणतणाव, अस्वस्थता इत्यादी गोष्टींवर बोट ठेऊन समाजाला जागे करण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणूनच सर्व दुःखाचे मूळ मानवी स्वभावातला 'अहंकार' हा आहे असे ते सांगतात. अहंकारामुळे मानवाचा देहाभिमान, कर्माभिमान अवास्तव होतो. त्यामुळे तो सर्वांना तुच्छ लेखतो, वृत्ती अंधःकारमय होते. काम, क्रोध, मद, मत्सर यांसारख्या अवगुणांच्या आहारी तो जातो. या अहंकारामुळेच 'रावण की लंका गयी। दुर्योधन की दिल्ली गयी' हा दाखला ते देतात.

थोडक्यात, अहंकारामुळे सामान्य जनांची स्थिती, वृत्ती, 'रावण', 'दुर्योधन'सारखी होते. अशी वृत्ती व्यक्तीला, समाजाला घातक ठरते. हे महाराजांना सुचवायचे आहे. अहंकाराचा त्याग केल्यावरच आपले जीवन कसे सुधारेल हे सांगताना महाराज म्हणतात

'अहं त्यागे बिना भाई। सद्बोध होणे का नहीं ॥१ ॥

अहं त्यागे बिना भाई। संत सेवा होणे की नहीं ॥२ ॥

अहं त्यागे बिना भाई। देव सेवा होणे की नहीं ॥३ ॥

मारुती कहे अहं त्यागे बिना भाई। तेरी अब्रू रहने की नहीं ॥४ ॥'^{६२}

थोडक्यात, अहंकाराचा त्याग मानवी जीवनाच्या समाधानाचे रहस्य आहे, असे महाराजांना सुचवायचे आहे. महाराजांच्या अभंगांमधून व्यक्त होणारे हे विचार समाज स्वास्थ्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटतात.

शब्दांचे सामर्थ्य

समाज व्यवहारामध्ये, आध्यात्म साधनेमध्ये शब्दांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शब्दांचे सामर्थ्य महाराजांनी नेमकेपणाने ओळखले आहे. शब्दांच्या उपासनेमुळेच साधू सिद्ध बनले. ऋषीमुनींना साक्षात्कार झाले. ते माहात्मे बनले. इतके सामर्थ्य शब्दांत आहे. शब्द

सर्वत्र भरून राहिलेला आहे. शब्दांमुळेच आपणास वेद, शास्त्र उपदेश करतात. मानवाची बुद्धी शब्दामुळेच स्थिर बनते. त्यामुळेच महाराज म्हणतात,

“शब्द के ऊपर नजर रख ले ।

इधर अुधर मत देख पाठ करले ।

मारुती कहे शिकता है भाई ।

शब्द सच्चा करके लेते लेने रही ।”

शब्दांच्या मुळेच आत्मा चेततो. चेतलेला आत्मा विद्वान बनतो. शब्द हे मुळातच सिद्ध असतात. शब्दांचे अंतरंग आणि बाह्यांग संपन्न असते. म्हणूनच मनुष्याला पहिल्यांदा शब्द शिकविले जातात. सुखात, दुःखात शब्दच सोबती असतात. उपकार असो अथवा कृतज्ञता असो शब्दच उपयोगी पडतात. शब्द हा ‘संस्कार’ आहे असे महाराजांचे मत आहे.

भोंदू गुरूची लक्षणे

तत्कालीन समाजामध्ये सामान्यजनांच्या भोळेभाबडेपणाचा गैरफायदा घेण्याच्या उद्देशाने भोंदूगुरूंचा सुळसुळाट सर्वत्र होता. अशा वेळी सामान्यजनांनी त्वरितच भोंदू गुरू ओळखून स्वतःचा अंधःपात रोखावा असे महाराजांना वाटत होते. म्हणूनच भोंदू गुरू कसा असतो. हे सांगताना महाराज त्याला कोणत्याही प्रकारचा आध्यत्मिक गुण असत नाही. तो घरोदारी भीक मागत हिंडत असतो, खोटे मंत्र देत लोकांचे कान फुकत बसतो. समाजाकडून तसेच भक्तांकडून तो आपली सेवा करवून घेत असतो, त्याने अंगावर जरी भगवे वस्त्र नेसले तरी त्याचे अंतःकरण पूर्ण वासनेने भरलेले असते. अशी त्याची लक्षणे सांगतात. अशा भोंदू गुरूंचा समाचार घेताना महाराज म्हणतात,

“कुत्ता भगवा है। ऐसा भगवा अंगपर लेता है ।

अंदर कुत्ता है। अूपर संन्यासी है।

वासने से दिखता है। झूटी बात कहता है।

मारुती कहे आध्यात्म नहीं है । वो गुरूकू अंगार लगनी अच्छी है।” ६३

मद्य, मांस, गांजा, वासना इत्यादींचा आहारी हे भोंदू गुरू गेलेले असतात. मंत्र तंत्र सांगून पशुहत्या करवून घेतात. लोकांना भूलथापा देऊन संपत्ती लुबाडतात. महाराज अशा भोंदुचा उल्लेख 'नरकाचे द्वार' असा करतात. अशा भोंदूपासून कसे सावध राहावे हे सांगताना महाराज म्हणतात. 'पानी पिवो छान के। गुरू करो पछाण के' ज्याप्रमाणे आपण स्वच्छ पाणी पिण्यासाठी वापरतो, त्याप्रमाणे गुरूची पारख करावी असे महाराज सांगतात.

थोडक्यात, तत्कालीन समाजाला भोंदू साधूंच्या सुळसुळाटापासून सावध करण्याचा प्रयत्न करून महाराजांनी अंधःश्रद्धा निर्मूलनाचे महत्त्वाचे कार्य केलेले आहे. हे कार्य आज देखील तितकेच महत्त्वपूर्ण वाटते.

धर्मविषयक विचार

महाराजांचे धर्मविषयक विचार पारंपरिक संकल्पनेपेक्षा अत्यंत पुढारलेले होते. आदर्शवात होते. गोर-गरिबांच्यासाठी धर्मशाळा बांधणे, दवाखान्यांची उभारणी करणे. जो भूकेला आहे त्याला अन्न देणे, दुष्काळात आपल्याजवळील धान्यसाठा सर्वांसाठी रिकामा करणे इ. समाज उपकारक प्रत्येक गोष्ट हाच खरा 'धर्म' आहे असे महाराज सांगतात.

'दीनों के लीये बांध लेना। धर्मशालाकू बांधलेना ॥१॥

दवाखानेकू आश्रय देना। दीनोंकू आरोग्य करना ॥२॥

दीन के वास्ते बावडी बनाना। दीन के वास्ते खाना देना ॥३॥

मारुती कहे ये देह का धर्म । है पून फल का कर्म ॥४॥' ६४

तत्कालीन समाजातील काही लोभी लोक आपल्या जवळील प्रचंड धनसाठा, सोने इ. जमिनीमध्ये गाडून ठेवित. महाराज अशा गोष्टींना विरोध करतात. जमिनीत गाडून ठेवलेले धन शेवटी मातीमोल होऊन जाते. त्यापेक्षा समाजासाठी खर्च केले तर ते धन अक्षय स्मरणात राहिल. अशा प्रकारे धना मध्ये 'धर्म' शोधण्यास ते शिकवितात. 'धर्मा'चा खरा अर्थ सांगताना महाराज सामान्यजनांच्या पातळीवर उतरतात. त्यामुळेच एखाद्याची पाण्यात पडलेली घागर काढून देणे हा सुद्धा मोठा धर्म आहे, असे ते सांगतात.

प्रभू रामचंद्र, श्रीकृष्ण, संत तुकाराम, एकनाथ, ज्ञानेश्वर इ. संतांनी केलेला उपदेश, त्यांचे कार्य आपण आचरणात आणणे हेच खऱ्या धर्माचे सारतत्त्व आहे, असे महाराजांनी म्हटले आहे.

थोडक्यात 'धर्म' या संकल्पनेचे व्यापकपण महाराज सामान्यांना समजेल अशा पातळीवर आणून ठेवतात.

कर्मविषयक विचार

मनुष्यजन्म मिळाल्यावर प्रत्येकाने आपापले कर्म हे केलेच पाहिजे. ही कर्मे टाळल्याने आपण दोषांस पात्र ठरतो. 'कर्म करने का दोष नहीं है । नही करे तो वो दोष है ॥' असे सांगून महाराज प्रत्येकाने आपले कर्म सहजपणे करावे, फळाची अपेक्षा धरू नये असे म्हणतात. त्यासाठी ते अनेक दृष्टांत देतात उदा. शेतकरी बी - बियाणे जमिनीमध्ये पेरतो. त्याचे पुढे पिकात रूपांतर होते. ताक घुसळल्यावर आपोआप लोणी मिळते तद्वत कर्म करीत राहण्याने त्याचे फळ मिळतच राहते. कर्म हे नेहमी संतचरणांवर विश्वास ठेऊन करावे. म्हणजे त्याला येणारी फळे चांगली असतील. म्हणून संशय सोडून कर्म करीत चालावे असे महाराज सांगतात.

'मारुती कहे संदेश नहीं रखना।कर्म करते वखत नहीं रखना ॥१॥

मारुती कहे आपही कर्म है । कर्म से सुख और दुःख आपहि है ॥२॥'

या पद्धतीने ज्यांचे मार्गक्रमण असेल त्यांचे 'मी' चरण वंदिन असे सांगून महाराजांनी कर्माचे श्रेष्ठत्व सांगितले आहे. 'मारुती कहे जो कर्म करेगा । उसे पाव मैं लगेगा।' यातून असे दिसून येते की, महाराज एका बाजूला कर्मासंदर्भात दिशादर्शकाची भूमिका बजावतात. तर दुसरीकडे अत्यंत नम्र संतसेवकाची भूमिका स्वीकारतात.

वाङ्मयीन मूल्यमापन

मारुती महाराज यांच्या लेखन शैलीवर वारकरी चळवळीच्या आविष्कार शैलीचा प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यामधून समाजप्रबोधन, परिवर्तनाचा दाखला मिळत राहतो. वारकरी साहित्याच्या लेखन शैली संदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे आपल्या 'टीका

स्वयंवर' या ग्रंथात म्हणतात. 'समाजाचे लोकरंजन, तसेच ज्ञानाचे जतन आणि प्रसारण ही वाङ्मयाची नैसर्गिक प्रबोधने तर वारकरी साहित्याने पार पाडलीच, पण त्याचबरोबर सामाजिक परिवर्तनाचे एक साधन म्हणून वारकरी वाङ्मयाने मोठेच कार्य केलं' ^{६६} माकनेकर महाराज यांच्या वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रेरणा सामाजिक परिवर्तन हीच होती. त्यामुळे नेमाडे यांच्या उपरोक्त विधानाचा विचार करता महाराजांचे वाङ्मय वाङ्मयाच्या आविष्कार शैलीचा आदर्श नमुना ठरल्याचे आपल्या लक्षात येते.

महाराजांनी 'अभंग' या अक्षर छंदाचा वापर केला असला तरी, पहिल्यांदा काव्य निर्माण झाले. नंतर काव्याचे नियम निर्माण झाले. हे लक्षात घेऊन महाराजांच्या अभंगाकडे पाहिले तर काव्याच्या नियमांचे काटेकोरपणे दर्शन इथे का घडू शकत नाही, याची आपल्याला कल्पना येईल. कारण महाराजांनी काव्यरचना शास्त्राचा अभ्यास करून मग अभंगांची रचना केली असे नाही तर, त्यामागे समाज उद्धाराची तळमळ होती. समाजातील वाईट, रूढी, प्रथा-परंपरा यांचा निपटारा महाराजांना करावयाचा होता. समाजाला चांगल्या गोष्टी पटवून द्यायच्या होत्या. असे असले तरी अभ्यासक म्हणून आपण ज्या वेळी या रचनांकडे बघीं, त्या वेळी पुढील वाङ्मयीन गुणांनी त्या रचना समृद्ध असलेल्या आपणांस दिसून येतात.

अलंकार :

महाराजांच्या अभंगरचना शब्दालंकार, अर्थालंकार यांनी समृद्ध असलेली दिसते. उदा - 'अनुप्रास' या अलंकाराची अनके उदाहरणे जागोजागी आढळतात. प्रत्येकी चार चरणांच्या या अभंगातील विशिष्ट अक्षरांच्या पुनरावृत्तीमुळे नाद निर्माण होऊन शाब्दिक सौंदर्याची अनुभूती येते.

“वचन विश्वास होना । संतन का वचन विश्वास होना ॥१॥

संत वचनपर रहेगा। विश्वास नही छोडना ॥२॥

दृढ पकड लेना । उनका वचन पकड लेना ॥३॥

मारुती कहे वचन विश्वास रहे । उसे आत्मा प्रगटत रहे ॥४॥”

किंवा

‘शिष्य करणा ये पाप है । नाम बेचना ये पाप है ॥१॥

गव्या बेचना ये पाप है । कन्ये कू बेचना ये पाप है ॥२॥

वेद बेचना ये पाप है । भागवत बेचना ये पाप है ॥३॥

मारुती कहे ये आचरण का । झूटा है बीज उनका ॥४॥’

किंवा

‘पेटी के सूर मे नहीं । राग के कलेमें भी नहीं ॥१॥

पखवाज के नादमें भी नहीं। ताल बजानेमें भी नहीं ॥२॥

ये उप्पर का आनंद है । कर्णकू आनंद देता है ॥३॥

मारुती कहे अपने अंदर होना । उसे निजानंद कहेना ॥४॥’

होना, रहेना, लेना, ये पापी है, नहीं-नहीं, या अक्षरांची पुनरावृत्ती झाल्यामुळे नाद निर्माण होऊन सौंदर्य निर्माण झालेले दिसते. महाराजांच्या अभंगामध्ये अनुप्रासाची अशी अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात.

दृष्टांत

दृष्टांत, दाखला हा महाराजांच्या वाङ्मयाचा, शैलीचा प्रमुख गुण आपणास इथे दिसतो. उदा. संतांजवळ असणारे आध्यात्मिक अनुभवाचे सुख भक्तांनी कसे प्राप्त करावे हे पटवून देताना महाराज सुरेख दृष्टांत दाखला देताना म्हणतात. ‘आपल्या लहान मुलाच्या लडीवाळ चाळ्यांनी आईला प्रेमाचे भरते येते. बाळाचे प्रेम बघून आईला पान्हा फुटतो. आईला नाही, पण त्या दूधाची चव बाळाला चाटायला मिळते. त्या दूधावर बाळाचे भरण पोषण होते. तद्वत संत चरणांवरील प्रेममय भावपूर्ण निष्ठेमुळे संतांच्या जवळील आध्यात्मसुख भक्तांना मिळते’ हा विचार महाराजांनी पुढील शब्दांत व्यक्त केला आहे.

‘‘माता के पेट में दूध है । वो पय का सुख माताकू नहीं है ॥१॥

लडका जद प्रेम करता है। अससे माताकू प्रेम आता है ॥२॥

जद लडकेकू मिलता है। वैसा संत का सुख अपनेकू मिलता है ॥३॥

मारुती कहे प्रेम में खेंचना । अधात्मका सुख पी जाना ॥४॥”

आपली दैनंदिन जीवनातील सर्व कर्म ही मोहग्रस्त, स्वार्थमय असतात. त्यामुळेच बऱ्याच वेळेला मनःस्तापाला सामोरे जावे लागते. यातून सुटका व्हायची असेल तर व्यक्तीने आजूबाजूला दुःख, स्वार्थ असला तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून परमेश्वराचे नामस्मरण करावे हे सांगताना महाराज तुरुंग अधिकारी व कैदी यांचा दृष्टांत देतात. तो असा की, कैद्याला शिक्षा भोगण्यासाठी कारागृहात पाठविले जाते. तिथे कैदी आपल्या हातून घडलेल्या वाईट कृत्याचा पश्चाताप करीत दुःखी मनाने शिक्षा भोगत असतो. तुरुंग अधिकारी कैद्याच्या दुःखी मनाकडे दुर्लक्ष करून फक्त त्याच्यावर नजर ठेवण्याचे आपले कर्तव्य पार पाडीत असतो. तशा प्रकारे व्यक्तीने आपल्या संसारातील मोह, यातना यांच्याकडे दुर्लक्ष करून परमेश्वराच्या नामस्मरणात लक्ष ठेवून आपली नेहमीची संसार कर्तव्ये पार पाडावीत असे केले तर आपण संसारीक व पारमार्थिक क्षेत्रात यशस्वी होऊ असे दृष्टांताद्वारे महाराज सांगतात.

‘सब दिन ख्याल रखो नका । बैराग मे करो भजन इश्वरका ॥१॥

सब दिन ख्याल करो उदासीका । मोह मत करो जोरु लडकेका ॥२॥

सब दिन ख्याल करो ईश्वर का। महात्मा महापुरुष का ॥३॥

मारुती कहे जेलर जेल मे रहेता है । कैदीका दुःख उसे नही है ॥४॥”

सुभाषितता

महाराजांच्या अभंगांच्या वहीत पानोपानी सुभाषितवजा वचने आपल्याला आढळतात. ती वाचकांच्या मनावर ठसतात. संतकाव्य रचनेच्या शैली संदर्भात प्रकाश देशपांडे केजकर ‘संत कविता एक दृष्टिकोन’ या पुस्तकात म्हणतात ‘कवितेच्या ओळी सुभाषित होणे हा जसा त्या कवितेचा फार मोठा गौरव आहे. हे जसे श्रेष्ठ शैलीचे लक्षण आहे, तशी ती कवितेच्या अमरत्वाची खूण आहे.’ याची प्रचिती महाराजांच्या अभंगातून येते. महाराजांच्या अभंगांना

उत्कटता, सकसता, ओजस्विता आणि भेदकता या वाङ्मयीन गुण वैशिष्ट्यांमुळे सुभाषितांचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसतो. अशी अनेक सुभाषिते सर्वत्र विखुरलेली दिसतात.

उदा. -

१. मारुती कहे संत का महिमा ज्यादा है । भगवत से भी ज्यादा है ।
२. मारुती कहे नाम में समाधी लगती है । जीव ब्रह्म का मिलाफ होता है।
३. मारुती कहे हात पावसे काम करना । जुबान कू नाम में रखना ।
४. सत्व का जो गुण है । ये शांत बुद्धी में रहता है ।
५. दीप जहाँ जहाँ गया । वहाँ वहाँ का अंधेरा गया ।
६. आकाश में उजाला चंद्रका । बुद्धिपर उजाला गिरे मनका।
७. मारुती कहे पाषाण जल में देव नहीं । संत सेवे में देव रही ।
८. होनेवाला से होता है । तखदीर पलट नहीं जाता है ।
९. सेवा किये बिना भाई । माया, ब्रह्म, गुरु भी नहीं ।
१०. काई दिन घोडा कोआ दीन हत्ती । कोआ दिन तनपर गिरेंगी मट्टी।

लोकजीवनातील प्रतिमा

महाराज विजनवासापेक्षा समाजजीवनात रमणारे संत होते. समाज त्यांनी जवळून बघितला होता. आपला विचार, तत्त्वज्ञान लोकांना समजावून सांगावयाचे असेल तर लोकजीवनातील निरीक्षणे उपयोगी ठरतील याची जाणीव त्यांना होती. प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालण्यासाठी कृषीजीवन, लोकजीवन यातील विविध उदाहरणे, प्रतिमा देत महाराज आपला विचार अभंगरूपातून मांडत. हा त्यांच्या लेखनशैलीचा विशेष गुणधर्म आपणाला दिसून येतो.

उदा.

महाराजांसमोर असणारा तत्कालीन समाज कृषीप्रधान संस्कृतीतला होता. अशा समाजाला त्यांच्या कार्याआड येणारे आध्यात्मिक आचारधर्म पटणार नाहीत. हे ओळखून

एकीकडे त्यांची दैनंदिन कर्मे पार पडावीत तर दुसरीकडे त्यांचा आध्यात्मिक विकास साधला जावा हा विचार महाराजांच्या वाङ्मयात दिसतो म्हणूनच ते 'नामस्मरणाचा' उपदेश करताना म्हणतात,

'वखर हाकलते वखत नाम लेना । नांगर हाकलते वखत नाम लेना ॥१ ॥

गाडी हाकलते वखत नाम लेना । निंदने के वखत नाम लेना ॥२ ॥

खेत का सब काम करते वखत नाम लेना । सद्गुरु का नाम लेना ॥३ ॥

मारुती कहे हात पावसे काम करना । जुबान कू नाम में रखना ॥४ ॥'

महाराज असे वेळप्रसंगानुरूप लोकजीवनाच्या विविध क्षेत्रातील प्रतिमा वापरत, त्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयात असणारी व्यापक व सूक्ष्म निरीक्षणवृत्ती यांचा प्रत्यय आपणास येतो.

व्यक्तीगत व सामाजिक पातळीवर प्रेम व जिव्हाळा या गोष्टींना महत्त्व असते. प्रेम व जिव्हाळ्याने केलेल्या कोणत्याही कार्यात यश मिळते, समाजात व कौटुंबिक जीवनात समाधान निर्माण होते. अशा व्यापक प्रेमाचा उदय संत सेवेमधूनच होतो. असा विश्वास व्यक्त करताना महाराज लोकमानसातील गंगा नदीच्या प्रतिमेचे उदाहरण देतात. गंगा नदीचा प्रवाह अखंड असतो. अनेक प्रांतातून वाहत जात असतांना अजूबाजूचा प्रदेश ती सुखी करते. त्याप्रमाणे व्यक्तीच्या मनातील प्रेमाच्या प्रवाहामुळे अजूबाजूचा समाज सुखी व समाधानी होत जातो. महाराज लिहितात.

''गंगाजी का झीरा बहता है। वो कभी भी बंद नहीं होता है ॥१॥

वे झीरे सारिखा प्रेमकू कर लेना। ये प्रेम में अनंत सुख पा लेना ॥२॥

ये सुख का वर्मा अपने पासही है। अनन्य भाव में ये सुख मिलता है ॥३॥

मारुती कहे संत में ये सुख है । लेनवाला है उसे मिलता है ॥४ ॥''

त्याच बरोबर घंटी, पखवाज, फूल व त्याचा सुगंध या लोकजीवनातील प्रतिमा घेऊन ब्रम्हांदची संकल्पना महाराज मांडतात. घंटी, पखवाज वाजवल्या शिवाय त्यातून आवाज येत

नाही. फूल हुंगल्याशिवाय त्यातील सुगंध घेता येत नाही. तशाच प्रकारे मानसिक श्रम केल्याशिवाय ब्रम्हानंद, ब्रम्हानुभूती येत नाही. हे पटवून देताना महाराज लिहितात.

“घंटी मे नाद है । बजाने बिना बजता नहीं है ॥१॥

पखवाज में नाद है। बजानेसे बजता है ॥२॥

फूल मे सुगंध है। लिये बिना आता नहीं है ॥३॥

मारुती कहे ब्रम्ह है । श्रम बिना उसे आनंद नहीं है ॥४॥”

पौराणिक संदर्भ

आपल्या एखाद्या विचाराच्या, मताच्या स्पष्टीकरणार्थ महाराज पौराणिक संदर्भ, ग्रांथिक आधार देतात. हा त्यांच्या वाङ्मयीन शैलीचा विशेष गुण मानावा लागेल. उदा. - ‘नामस्मरण’ सर्वश्रेष्ठ भक्ती साधन आहे. हे सांगताना वाल्मीकि, अगस्तमुनी, कृष्ण-राम यांच्या चरित्राचा दाखला देऊन महाराज म्हणतात,

‘वाल्मिकी मुनी और अगस्ती मुनी है। उन्होंने बनमे जा के तप किया है ॥१॥

जुबान से नाम लिया है। येही तप उन्होंने लिया है ॥२॥

नाम में भी उन्होंने इंद्रिया दमाया। नाम में ही उन्होंने ने आत्मा शुद्ध किया ॥३॥

मारुती कहे उसके पास कुछ नहीं। नामस्मरण मे जुबान रही ॥४॥’

किंवा

‘एक जागोपर उन्हो नामस्मरण किया। नामका स्मरण किया ॥१॥

आध्यात्म ज्ञान कू मिलालीया। वो महापुरुष का नाम अभिभी रहा ॥२॥

भक्ती का नाम चिरस्थायी है। राम और किसन पाव पकडत है ॥३॥

मारुती कहे नाम का जादा महिमा है। वेद में नाम का महिमा लिखा है ॥४॥’

संसार असो की रणभूमी प्रत्येक ठिकाणी व्यक्तीने नामस्मरणावर श्रद्धा ठेवली व आपले कर्म केले की आपल्या बुद्धिवरील, आत्म्यावरील अज्ञानाचा अंधकार नाहीसा होईल.

आत्मानुभवाची प्रचिती येईल हा विचार पटवून देताना महाराज श्रीकृष्ण, रणभूमी, भगवद्गीता यांचा संदर्भ देताना म्हणतात.

“ सब कर्म में जो नाम लेवे । उसे समाधी लग जावे ॥१॥

किसनने रणमें नाम लिया । समाधी योग उन्हे पूरा किया ॥२॥

रथ हाकलते वखत नाम लिया । गीता का पठन किया ॥३॥

मारुती कहे अंधेरा जाता है । आत्मा के उपर का अंधेरा जाता है ॥४॥”

रोखठोकपणा

महाराजांच्या रचनेत संदिग्धता, गुळगुळीतपणा अजिबात नाही. उलट स्पष्टता व रोखठोकपणा सर्वत्र आढळतो. उदा. परमार्थाची वाटचाल कशी करावी हे संतांनी सांगून ठेवले असले तरी, प्रत्येकाला ती वाटचाल प्रयत्नपूर्वक स्वतःला करावी लागते. यामध्ये काही अडथळे येतात. इंद्रिये भोगासंबंधी आत्यंतिक आसक्ती! हा प्रमुख अडथळा ठरतो. मानव भवसागर तरूण जाण्याऐवजी मध्येच स्त्रीसंग, अभिलाषा, विषयसेवन यांच्यामुळे गटांगळ्या खातो. महाराज आपल्या अभंगातून स्त्रीसंगाला आसुसलेल्या पुरुषी मनोवृत्तीला शब्दांचा मारा करून वठणीवर आणताना रोखठोकपणे म्हणतात,

‘औरत क्या चीज है भाई । नरक से काया भर गयी ॥१॥

क्या मुख चुंबन देता है भाई । उसमें पू – रक्त भरा रही ॥२॥

प्राण की हवा चले जाई । फिर वो रूप में कुछ नहीं ॥३॥

मारुती कहे आकार का प्रेम । ये मूर्खों का नेम ॥४॥’

समारोप

थोडक्यात, माकनेरकर महाराज यांच्या हिंदी अभंग रचनेची भाषाशैली सर्वसामान्य जनतेला मार्गदर्शन करते. अध्यात्माच्या मार्गात दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरते.

समाजप्रबोधन हा महाराजांच्या हिंदी अभंगरचनेचा उद्देश असल्यामुळे तुकारामांच्या अभंग रचनेप्रमाणे मारुती महाराजांच्या अभंग रचनेने तत्कालीन समाजामध्ये स्वतःचे एक

स्थान निर्माण केले होते. आपले लिहिणे, बोलणे हे समाजहितासाठीच आहे ही महाराजांची भूमिका या अभंगरचनेमध्ये आपणास दिसते. त्यामुळे या अभंगात एक प्रकारचा जिवाळा आपल्याला दिसतो. रचनेच्या तंत्रापेक्षा भावनेच्या जागराला महाराजांचे अभंग महत्त्व देताना दिसतात. त्यामुळेच त्यांचे अभंग तत्कालीन समाजाच्या ओठावर सहजच खेळले व आजही त्यांची पारायणे होताना दिसतात.

निष्कर्ष

१. श्रीसंत मारुती महाराजांची दोनशे अभंगांनी युक्त अशी हिंदी भाषेतील गाथा हस्तलिखित स्वरूपात उपलब्ध असली, तरी ती अद्यापि अप्रकाशित आहे.
२. नामदेवांपासून गुलाबराव महाराजांपर्यंतच्या हिंदी भाषेत रचना करणाऱ्या मराठी संत परंपरेचा वारसा मारुती महाराजांनी संपन्नतेने जपलेला आहे.
३. तत्कालीन जनसामान्यांची 'खडीबोल हिंदी' महाराजांनी जाणीवपूर्वक वापरलेली आहे. त्यामुळे ही रचना समाजमनाला सहज भिडू शकते.
४. 'कुलधर्म' म्हणजे काय हे सांगत महाराजांनी समाजस्वास्थ्यासाठी अत्यंत उपयुक्त अशा रूढी परंपरेचा पुरस्कार केलेला आहे. उपयुक्त रूढी परंपरेच्या पालनाला महाराज 'स्मारकधर्म' म्हणून संबोधतात. तर अनिष्ट रूढी, परंपरांचा निषेधही करतात.
५. ग्रामस्वच्छता व राष्ट्रीय संपन्नता यांचा समन्वय महाराज आपल्या अभंगातून साधताना दिसतात. आजच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर हा समन्वय अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो.
६. 'संत महिमा', 'भोंदू साधूची लक्षणे' मांडत असताना महाराजांनी खऱ्या संतत्वाची ओळख करून देत समाजाला आत्मभान देण्याचे कार्य केलेले आहे.
७. वेदान्तातील ब्रह्म, माया, प्रपंच या संकल्पना साध्या, सोप्या भाषेत मांडून तत्त्वज्ञानातील 'जडता' काढून टाकून वेदान्त सामान्यांपर्यंत पोहोचविलेला आहे.

८. 'धर्म' या संकल्पनेचे व्यापकपण महाराज सामान्यांना समजेल अशा पातळीवर आणून ठेवतात.
९. 'कर्म करावे पण फलाची अपेक्षा ठेऊ नये' हा गीतेतला सिद्धांत अत्यंत वेगळ्या पद्धतीने पटवून दिल्यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतो.

संदर्भसूची

१. आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन' बिहार राष्ट्रभाषा - परिषद, पटना, प्र. आ. मार्च १९५७, पृ. ४८
२. आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन', बिहार राष्ट्रभाषा - परिषद, पटना, प्र. आ. मार्च १९५७, पृ. ४२
३. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, 'मराठी सन्तो की हिन्दी वाणी, पंचशील प्रकाशन, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. ०५
४. आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'सन्त नामदेव', मराठी संतो की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. २३
५. आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. २४
६. आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. ३१
७. डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., 'सन्त एकनाथ', मराठी संतो की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. ५२
८. डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६७
९. डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६९
१०. डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ६८
११. डॉ. दिवाकर कृष्ण गं., उनि, पृ. ५६
१२. आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी की मराठी संतो की देन', बिहार राष्ट्रभाषा - परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९५७, पृ. २८३
१३. आचार्य शर्मा विनयमोहन, उनि, पृ. २८८
१४. डॉ. शुक्ल गोवर्धननाथ, 'सन्त तुकाराम', मराठी संतों की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. ८२

१५. आचार्य शर्मा विनय मोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन', बिहार राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९५७, पृ. १८५
१६. डॉ. पठाण यु. म., 'समर्थ रामदास', मराठी संतों की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. १२२
१७. डॉ. पठाण यु. म., उनि, पृ. १२२
१८. डॉ. पठाण यु. म., उनि, पृ. १२४
१९. डॉ. पठाण यु. म., उनि, पृ. १२५
२०. डॉ. पठाण यु. म., उनि, पृ. १३१
२१. डॉ. शुक्ला गोवर्धनदास, 'सन्त तुकाराम', मराठी संतों की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. ८३
२२. डॉ. शुक्ला गोवर्धनदास, उनि, पृ. ११३
२३. डॉ. शुक्ला गोवर्धनदास, उनि, पृ. ११२
२४. डॉ. शुक्ला गोवर्धनदास, उनि, पृ. ११३
२५. डॉ. शुक्ला गोवर्धनदास, उनि, पृ. ०९४
२६. डॉ. सानप किशोर, 'समग्र तुकाराम दर्शन', विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २००८, पृ. ५८३
२७. डॉ. कामत अशोक, 'सन्त बहिणाबाई', मराठी संतों की हिन्दी वाणी, संपा. डॉ. दीक्षित आनन्द प्रकाश, जयपूर, प्रथम आवृत्ती १९८१, पृ. १४२
२८. डॉ. कामत अशोक, उनि, पृ. १५१
२९. आचार्य शर्मा विनयमोहन, 'हिन्दी को मराठी संतों की देन', बिहार राष्ट्रभाषा, परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, १९५७, पृ. ३५४
३०. तत्रैव, पृ. ३५७
३१. डॉ. कामत अशोक, उनि. पृ. १५४

३२. तत्रैव, पृ. १५४
३३. आचार्य शर्मा विनय मोहन, 'हिन्दी की मराठी संतो की देन', बिहार राष्ट्रभाषा-
परिषद, पटना, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९५७, पृ. २१६
३४. तत्रैव, पृ. २१६
३५. तत्रैव, पृ. ०५१
३६. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांची अप्रकाशित हिंदी अभंग गाथा वही, २,
अभंग क्रमांक, ३२, पृ. १०२
३७. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ३२, पृ. १०३
३८. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ३२, पृ. १०३
३९. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ३५, पृ. ७८
४०. तत्रैव, अभंग क्रमांक, २६, पृ. ८४
४१. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ४१, पृ. ६७, वही २
४२. माकनेरकर, उनि., वही २, अभंग क्रमांक ६७, पृ. ६७
४३. उनि, अभंग क्रमांक, २९, वही १, पृ. २८
४४. तत्रैव, अभंग क्रमांक, २९, वही १, पृ. ८८,
४५. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ०८, वही १, पृ. ८८
४६. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १६, वही १, पृ. १७
४७. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १९, वही १, पृ. ५८
४८. तत्रैव, अभंग क्रमांक, २०, वही १, पृ. ६२
४९. तत्रैव, अभंग क्रमांक, २०, वही १, पृ. ६४
५०. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १३, वही १, पृ. ४३
५१. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १००, वही १, पृ. ३५
५२. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १२५, वही १, पृ. ५१

५३. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ५१, वही १, पृ. ५१
५४. माकनेरकर, उनि. अप्रकाशित वही १, अभंग क्रमांक ७६, पृ. १६
५५. उनि. वही, १, अभंग क्रमांक २००, वही २, पृ. ४४
५६. उनि. वही, १, अभंग क्रमांक १८०, वही २, पृ. ४५
५७. उनि. वही, १, अभंग क्रमांक ५४, वही २, पृ. १५
५८. तत्रैव, वही १, अभंग क्रमांक ०६६, वही २, पृ. १४
५९. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ०६८, वही २, पृ. १४
६०. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ११८, वही २, पृ. १५
६१. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १२३, वही २, पृ. ४०
६२. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १२५. पृ. १०३
६३. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १०३, वही २, पृ. ३८
६४. तत्रैव, अभंग क्रमांक, ११८, वही २, पृ. ३५
६५. तत्रैव, अभंग क्रमांक, १४९, वही २, पृ. ५०
६६. नेमाडे भालचंद्र, 'टीका स्वयंवर', प्र. आ. १९९०, साकेत प्रकाशन, पृ. ४०
६७. केजकर देशपांडे प्रकाश, 'संत कविता एक दृष्टिकोन', प्र. आ. २००६, स्वरूप प्रकाशन, पृ. २८४

(श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या साहित्याच्या अप्रकाशित वहीच्या पृष्ठांची झेरॉक्स प्रत परिशिष्ट क्र. ४ अ पृष्ठ क्र. ३४० ते ३४७ मध्ये जोडली आहे.)

